

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta Filozofická
Ústav hospodářských a sociálních dějin

Diplomová práce

Bc. Iva Ďoubalová

Sociální dopady měnové reformy 1953 v Československu

The Social Impact of Monetary Reform of 1953 in Czechoslovakia

Praha 2009

vedoucí práce: PhDr. et JUDr. Jakub Rákosník, Ph. D.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu práce PhDr. et JUDr. Jakubu Rákosníkovi, Ph. D. za cenné rady a připomínky, které vedly ke konečné podobě této diplomové práce.

Prohlášení:

„ Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.“

V Praze dne 30.7.2009

.....

podpis

Sociální dopady měnové reformy 1953 v Československu

Anotace

Diplomová práce se věnuje problematice sociálních dopadů měnové reformy a současného zrušení vázaného trhu v Československu provedených k 1.6.1953. V kontextu předešlého hospodářského a sociálního vývoje hledá příčiny provedených opatření, popisuje různé reakce obyvatelstva na ně a sleduje změny v životní úrovni, které byly měnovou reformou zapříčiněny. Na základě rozboru vývoje životní úrovně v období po roce 1953 je mapována různá míra dopadů na jednotlivé skupiny obyvatelstva a také jak se společnost s měnovou reformou vypořádala v dlouhodobějším horizontu.

klíčová slova: měnová reforma, vázaný trh, sociální dějiny Československa, životní úroveň

The Social Impact of Monetary Reform of 1953 in Czechoslovakia

Annotation

The present thesis deals to the topic of social incidences of monetary reform and cancellation of fixed market which took place in Czechoslovakia in 1st June 1953. In background of previous economical and social development seeks for the reasons of these events, describes various reactions of people on it and observes changes in living standart which monetary reform caused. On the basis of analysis of living standart after 1953 this thesis surveys different degrese of incidences on partikular groups of inhabitants and also ways how whole society dealt with monetary reform in longer time period.

key words: monetary reform, fixed market, social history of Czechoslovakia, living standard

Obsah:

	Úvod. Vymezení tématu, literatura a prameny	s. 6
1.	Hospodářská situace po roce 1945 a příčiny měnové reformy	s. 11
2.	Měnová reforma a reakce obyvatel na ni	s. 25
2.1.	Příprava měnové reformy a její zásady	s. 25
2.2.	Předzvěsti a reakce obyvatel	s. 29
3.	Hlavní trendy v sociálním vývoji od roku 1945 do provedení měnové reformy	s. 44
4.	Bezprostřední sociální dopady	s. 63
5.	Dlouhodobé dopady	s. 85
	Závěr	s. 101
	Seznam pramenů a literatury	s. 106

Úvod. Vymezení tématu, literatura a prameny

Cílem práce je na základě hospodářského a sociálního kontextu doby popsat, jakým způsobem se promítla měnová reforma a s ní související zrušení vázaného trhu v roce 1953 do života společnosti, zejména jaké byly sociální dopady této události.

Jde mi o postižení postoje obyvatelstva k provedenému opatření, o to, jaká byla jeho bezprostřední reakce. Nabízí se otázka, zda byla měnová reforma jednoznačně podporována členy komunistické strany nebo zda její tvrdost způsobila ochladnutí důvěry v ní. Také do jaké míry lze pozitivní ohlasy považovat za spontánní a dobrovolné. Samostatným problémem je zhodnocení stávek a demonstrací v souvislosti s měnovou reformou. Přes časté tvrzení, že šlo o první velkou revoltu občanů proti lidově demokratickému režimu se zdá, že motivy tohoto vyjádření nespokojenosti byly z větší části ekonomického rázu a nešlo tedy o snahu změnit panující režim, ale spíše o dosažení jistých ekonomických ústupků.

Vedle reakcí obyvatelstva jsem se pokusila postihnout dopady měnového opatření na obyvatelstvo v závislosti na jejich příslušnosti k jednotlivým socioprofesionálním či jiným skupinám. Tyto dopady se u jednotlivců lišily nejen podle vztahu k režimu nebo příslušnosti k jednotlivým odvětvím, ale významnou roli hrály i faktory jiné, jako například počet výdělečně činných osob v rodině, počet dětí, život ve městě nebo na venkově a podobně. Také je nutné při posouzení dopadů na společnost vzít v úvahu časové hledisko. Jiná byla situace bezprostředně po měnové reformě, jiná po přehodnocení sociální politiky a přiznání nutnosti růstu životní úrovně obyvatelstva. Jedním z cílů práce tedy bude vymezit, jaké skupiny obyvatelstva byly reformou postiženy nejvíce, které faktory hrály roli při určení příslušnosti k nim a jakým způsobem se jich reforma dotkla.

V souvislosti s příznivým vývojem některých ukazatelů růstu životní úrovně od roku 1954 je nasnadě otázka, jak rychle se jednotlivé skupiny obyvatel s měnovou reformou a s ní spjatými opatřeními vyrovnaly, případně zda se dá určit, kdy společnost jako celek překročila úroveň, v jaké byla zastižena reformou. V poslední kapitole se pokusím naznačit dlouhodobější sociální vývoj po roce 1953 a na tyto otázky tak odpovědět.

Problematika přeměny československé společnosti od roku 1948 a v padesátých letech se v posledních letech stala poměrně častým tématem historického bádání. Před rokem 1989 bylo toto období prezentováno jako doba velmi rychlého růstu hospodářství a pokud byly přiznány některé problémy, například s plněním plánu nebo s poklesem životní úrovně na počátku padesátých let, byly buď svalovány na protistátní živly nebo byly prezentovány jen jako dílčí nesnáze při provádění správné politiky. Problém měnové reformy nebyl v této době v české historiografii zpracován. Pokud byl zmíněn například v pojednání o hospodářství padesátých let, byl prezentován většinou jako hospodářské opatření státu, které umožnilo další nárůst hospodářské výroby, tedy plně v intencích soudobé politiky. Nepokoje v souvislosti s měnovou reformou a sociální dopad na obyvatelstvo jako by neexistovaly, případně se vyskytly jen jako dílčí oběť za jinak nutné a dobré rozhodnutí.

Po roce 1989 se zvedla vlna zájmu historiků o předchozí období. Objevily se snahy o doplnění pohledu na místa československých dějin, která byla dříve pro historické bádání uzavřená. Už v roce 1991 podal první ucelený realistický obraz o hospodářství a politickém stavu Československa od února 1948 do první poloviny padesátých let Karel Kaplan¹. O dva roky později shrnul československé hospodářské dějiny do roku 1990 Karel Půlpán.²

Z doby krátce po revoluci pochází i první a dosud jediná monografie věnovaná výhradně otázce měnové reformy nazvaná příznačně „Velká peněžní loupež“.³ Autoři tu věrně zachytili obraz přípravy měnového opatření po technické stránce, reakci obyvatelstva na něj i výsledky reformy v hospodářské oblasti, nevěnovali se však podrobněji sociálním aspektům této události. Poprvé se tu objevily dosud nezveřejněné dokumenty, jako například smlouva o dodání nových československých platidel zhotovených v SSSR. Přestože jde o poměrně komplexní a dosud nejrozsáhlejší práci k danému tématu, odráží silně dobu v níž vznikla a k některým formulacím je dnes už možné vznést určité výhrady.

Postupné otevírání dříve nedostupných archivních fondů se projevilo i v ediční činnosti. Tématem měnové reformy se zabývají dvě edice dokumentů vydané Ústavem

¹ Kaplan K.: Československo v letech 1948-1953, 2. část; SPN, Praha 1991.

² Půlpán K.: Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990. I. díl; Karolinum, Praha 1993.

³ Jirásek Z.- Šůla J.: Velká peněžní loupež aneb 50:1; Svítání, Praha 1992.

soudobých dějin Akademie věd v edici „Dokumenty o perzekuci a odporu“. V první z nich⁴ editoři vydali dosud přísně tajné dokumenty, které dokládají formu a rozsah perzekucí po nepokojích v souvislosti s měnovou reformou. Z těchto dokumentů si můžeme udělat obrázek o tom, v jaké míře vlastně lidé otevřeně nesouhlasili s provedeným opatřením, jaké byly nejčastější formy odporu a jaké tresty potom za projevený nesouhlas padaly. Druhá edice,⁵ zaměřená na sociální aspekt této události, obsahuje samotné usnesení o provedení měnové reformy a odstranění vázaného trhu, dokumentuje průběh výměny peněz a zahrnuje dokumenty obsahující konečné vyúčtování reformy. Těchto pramenů je možné využít jako zdroj informací o tom, kdo byl měnovou reformou postižen nejvíce a jaké sociální dopady na společnost reforma měla. V úvodní studii editorka na jejich základě poukázala na hlavní sociální důsledky červnových událostí roku 1953.

V posledních letech vyšlo hned několik monografií zabývajících se československou společností padesátých let. V roce 2007 to byly hned dvě významné práce vytvořené v rámci grantového projektu GA ČR Dějiny české společnosti v letech 1945-1989. První z nich, nazvaná Společenské proměny v čase socialistického experimentu od Lenky Kalinové⁶, která přibližuje zejména sociální otázku na základě konceptu a praxe sociální politiky. Sama autorka charakterizuje svůj záměr: „Studie navazuje na dosavadní relativně pokročilý výzkum politických a hospodářských dějin období socialistického experimentu a odvažuje se vstoupit na dosud méně probádaný terén, na zkoumání sociálních dějin té doby“.⁷ Druhá práce Karla Kaplana⁸ se věnuje podobnému tématu, ale pod trochu jiným zorným úhlem. Více se snaží o postižení propojení ekonomické a sociální transformace společnosti. Přestože inzeruje, že se bude zabývat převážně dělnictvem, podává poměrně obsáhlý popis změn v celé společnosti, včetně role odborů ve sledovaném období, kterou pojímá velmi komplexně. Obě zmíněné práce, kromě dalších, spíše dílčích příspěvků, vzešlých z tohoto grantového projektu, přinášejí

⁴ Kaplan, K.-Váchová J.: Perzekuce po měnové reformě v Československu v roce 1953. Dokumenty; ÚSD AV ČR, Praha 1993.

⁵ Musilová, D.: Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky. Studie a dokumenty; ÚSD AV ČR, Praha 1994.

⁶ Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945-1969; Academia, Praha 2007.

⁷ Tamtéž, s. 15.

⁸ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960 I.; ÚSD AV ČR, Praha 2007.

cenný pohled na problematiku dosud buď přímo opomíjenou nebo jen kuse zpracovanou a jsou neocenitelným zdrojem pro získání základního přehledu o společenských změnách a sociální politice v tomto období.

Z archivního materiálu pro mne byly velmi přínosné zejména fondy Národního archivu. Dobře využitelným fondem jsou stranické informace.⁹ Zde se nacházejí vnitrostranické bulletiny s informacemi o situaci mezi obyvatelstvem a úkoly zadávané okresním a krajským výborům v průběhu provádění měnové reformy i po ní. Jsou tu prezentovány poznatky strany o náladě obyvatel, projevech nespokojenosti i třeba situace v zásobování. Nacházejí se tu i útržky situačních zpráv z fondů Archivu ministerstva vnitra. Celkově se jedná o rozsáhlý dosud příliš nevyužívaný materiál, který byl před rokem 1989 kvalifikován jako „přísně tajný“. Dalším fondem Národního archivu, který jsem použila, je fond Antonín Novotný.¹⁰ Poskytuje dokumenty o celkovém zhodnocení situace okolo měnové reformy z pohledu stranických orgánů a informace spíše souhrnného rázu, jako jsou přehledy o stávkách, časové plány při provádění soupisu zboží v obchodech nebo při přípravě výměnných středisek. Rozdělený fond Úřadu předsednictva vlády¹¹ potom obsahuje zejména nejrozumnější přehledy a návrhy určené pro tento úřad, je tak zdrojem cenných informací o vládním pohledu na sociální politiku a řešení problémů životní úrovně.

Sledovaná problematika je výrazně obsažena ve fondech Všeodborového archivu (dále jen VOA), zejména ve fondu Sekretariát Ústřední rady odborů (dále jen ÚRO) a Představenstvo ÚRO. Odbory, přestože v tomto období už byly pouze převodovou pákou režimu, se alespoň formálně vyjadřovaly k velké části opatření, které by se mohly dotýkat dělnictva. V těchto fondech se tedy nacházejí rozborů aktuálních problémů, jako platové otázky, nejrozumnější sociální a jiné příplatky, bytové obtíže a podobně, včetně návrhů jejich řešení.

Na závěr ještě musím upozornit na jeden terminologický problém. Jedná se o užití pojmů měnová reforma a peněžní reforma. Pojem měnová reforma¹² se nejčastěji definuje

⁹ Národní archiv v Praze (dále jen NA), fond stranické informace 19/13.

¹⁰ NA, fond Antonín Novotný.

¹¹ NA, fond Úřad předsednictva vlády (dále jen ÚPV)-běžná spisovna a ÚPV-tajná spisovna.

¹² Jirásek, Z.-Šůla, J.: c.d., s. 22.

jako úprava měnového systému, která zahrnuje změnu názvu peněžní jednotky, její druhy a strukturu, vztah k cenným kovům, měřítko cen a s ním spojenou paritu a měnový kurz, jakož i pravidla emise a oběhu peněz. Až na změnu názvu peněžní jednotky splňovalo měnové opatření z roku 1953 tyto podmínky a lze ji tedy označit za reformu měnovou. Pro tehdejší vedení státu však bylo nepřijatelné použít tohoto pojmu osm let po poslední měnové reformě, protože by tím připouštělo neúspěch budovatelského úsilí. Vyšlo tedy z toho, že jde pouze o výměnu peněz starých za nové ve stanoveném poměru. Ve všech dobových dokumentech je proto důsledně používán pouze pojem peněžní reforma. V této práci používám pojem měnová reforma, protože podle mého názoru lépe odpovídá skutečnosti, pokud cituji dobový materiál, ponechávám pojem peněžní reforma beze změny.

1. Hospodářská situace po roce 1945 a příčiny měnové reformy

Aby bylo možné porozumět příčinám nevalné hospodářské situace v padesátých letech a tím i důvodům, které vedly k vyhlášení měnové reformy, je nutné vrátit se do doby bezprostředně po druhé světové válce a seznámit se s tím, jak docházelo k poválečné konsolidaci hospodářství a měny. Na její údajné špatné provedení a nedostatečné odpoutání se od předválečného systému totiž upozorňovali později komunističtí činitelé ve svém zdůvodnění, proč muselo dojít k ožebračení obyvatelstva měnovými opatřeními roku 1953.

Po ukončení 2. světové války se československé hospodářství nacházelo ve značně chaotickém a rozvráceném stavu. Škody a ztráty spojené s německou exploatací a válkou byly po válce vyčísleny na 347,5 miliard Kčs¹³. Problémem byla deformace hospodářství. V meziválečném období se československý průmysl orientoval především na lehký průmysl, v souvislosti s válečnou výrobou došlo k jeho přeorientování na kovoprůmysl¹⁴, těžký průmysl a stavebnictví. V řízení hospodářství se uplatnil centrálně direktivní systém přidělování zakázek a hospodaření se surovinami, palivy, elektrickou energií a podobně. Československo bylo využíváno mimo jiné i zvýšeným dobýváním surovinových zdrojů včetně přetěžby dřeva.

V rozvráceném stavu se ocitl i měnový systém. Zabavením většiny měnového zlata říšskou bankou bylo fakticky odstraněno zlaté krytí protektorátní koruny, navíc její hodnota k marce byla vyjádřena v neodpovídajícím poměru 10:1. Inflaci zvyšoval i nevýhodný clearing, nedobytné pohledávky v Německu a vývoz inflace z něj. Kvůli poklesu výroby spotřebního zboží a velké míře jeho vývozu do Německa se snižovala jeho dostupnost na protektorátním trhu pro běžné obyvatele. Ceny zboží tak rostly, ale protože nebylo co

¹³ Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992 I.; Doplněk, Brno 2004, s. 575. Jedná se o sumu z oficiální československé zprávy předložené norimberskému tribunálu s hlavními válečnými zločinci.

¹⁴ V březnu 1945 pracovalo v tomto odvětví spolu s hutěmi 54% veškerého dělnictva. Průcha: c.d., s. 551.

kupovat, rostly i vklady obyvatelstva¹⁵. Neregulovaně se zvyšovalo i celkové množství oběživa. Peníze ztrácely svou hodnotu a zvyšovala se nerealizovatelná kupní síla, kterou nedokázal odčerpávat ani černý trh s několikanásobnými cenami oproti cenám úředně stanoveným. Po osvobození byla problémem i koexistence několika měn na československém území, obíhaly zde předválečné koruny, protektorátní koruny, slovenské koruny, německé marky a maďarská pengő.

Prvním úkolem československé vlády po osvobození tedy bylo především zlikvidovat měnový chaos a zabránit inflaci. Obnova měny začala už v průběhu května 1945.¹⁶ Vládními nařízeními byly postupně likvidovány cizí měny obíhající na našem území a naopak postupně obnovována platnost předválečných platidel.¹⁷ Nakonec byla dekretem prezidenta republiky č.91/1945 Sb. ze dne 19. října 1945, platným ke dni 1. listopadu 1945 ustanovena za jedinou měnovou jednotku na československém území československá koruna (Kčs) s poměrem 1:1 vůči dosavadním korunovým jednotkám (K, Kčs, Ks), ostatní měnové jednotky byly napříště neplatné (výjimkou poukázek znějících na 1 korunu z roku 1944). Veškeré obíhající peníze byly staženy na zvláštní účet, kde byly tzv. vázány a zároveň nadále nebyly úročeny. Část těchto vkladů byla odčerpána jednorázovou majetkovou dávkou.¹⁸ Každá fyzická osoba mohla obdržet maximálně 500 Kčs v hotovosti nové měny (výměna se realizovala ve dnech 29. října až 4. listopadu 1945), podnikům a jiným právnickým osobám byly vyměněny prostředky na nutné provozní výdaje a částky na mzdy a platy zaměstnanců na jeden měsíc.

Z dekretu prezidenta republiky č.95/1945 ze dne 20. října potom vyplývala povinnost přihlásit do konce listopadu všechny vklady a peněžní pohledávky u peněžních ústavů, životní pojištění a cenné papíry. Těmito opatřeními byl likvidován měnový chaos a byla omezena nerealizovaná kupní síla: k 1. listopadu 1945 činily peněžní hotovosti včetně vkladů, životních pojistek a cenných papírů 256 miliard Kčs, k 31. prosinci 1945 bylo v oběhu už jen

¹⁵ Mezi lety 1939 a 1945 stoupl objem úspor z 33,8 na 86,6 miliard K. Tamtéž, s. 490.

¹⁶ Podrobněji o úpravách měny v roce 1945 např. Šůla, J.: Přehled československé měny v letech 1918-1989 In Měnové systémy na území českých zemí 1892-1993; Opava-Praha 1995, s. 15-52.

¹⁷ Jednalo se o vládní nařízení č. 7/1945 ze dne 19.5. o platidlech v zemích České a Moravskoslezské, vyhláška ministra financí č. 24/1945 ze dne 4.7., která řešila obnovení platnosti drobných mincí československé měny a konečně vyhláška ministra financí č. 41/1945 ze dne 20.8. o obnovení platnosti státovek a drobných papírových peněz.

¹⁸ Tato dávka postihovala větší majetky a zisky z doby války.

28,2 miliard Kčs.¹⁹ Vázané vklady měly být uvolňovány jen v sociálně odůvodněných případech, čerpaly z nich také veřejnoprávní instituce, úřady a státní podniky. Jako další kroky se stabilizací měny byly upraveny mzdy a cenová hladina a to zhruba na trojnásobnou výši vůči roku 1938. Kurs koruny československé vůči dolaru byl stanoven 1 USD=50 Kčs a podle tohoto kursu se řídil kurs k ostatním měnám (např. 1 libra šterlinků=200 Kčs) a poměr koruny ke zlatu (1 Kčs=17,773 mg). Přestože se jednalo o opatření beze sporu nepopulární, k žádné masivní vlně protestů nedošlo, také díky dobré organizaci celého provedení a všeobecnému pochopení nutnosti měnové konsolidace osvobozené republiky. Všechna výše uvedená opatření tvořila solidní a stabilní měnový základ pro další rozvoj hospodářství, přestože byla později zpochybňována.

V poválečném Československu docházelo ve velkém měřítku k majetkovým přesunům. Podle dekretu z 19. května 1945²⁰ podléhal majetek Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů národní správě, dekretem č.108/1945 z 25. října pak byla převážná část tohoto majetku zkonfiskována. Konfiskáty přešly částečně do soukromého vlastnictví nových nabyvatelů²¹, velké podniky byly znárodněny. Zároveň byly čtyřmi dekreti z 24. října 1945 znárodněny velké soukromé podniky²². Šlo o veškeré podniky v tzv. klíčových odvětvích (hlavně doly, elektrárny a plynárny, hutě, válcovny, zbrojovky, cementárny, celulózky a důležité chemické obory) a jinde velké podniky s více než 500 zaměstnanci. Postátněny byly všechny akciové banky a soukromé pojišťovny. Tato vlna znárodnění byla obyvatelstvem poměrně populární, přestože nesocialistické strany se snažily proti němu vystoupit.²³

¹⁹Jirásek, Z.- Šůla, J.: c. d. , s. 24.

²⁰ Dekret č.5/1945 o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů.

²¹ „Při přidělování konfiskovaného majetku budiž přihlíženo především k účastníkům národního odboje a jejich pozůstalým rodinným příslušníkům, k osobám poškozeným válkou, národní, rasovou nebo politickou perzekucí, k osobám, vracejícím se do pohraničí, které byly nuceny opustiti, nebo do vlasti z ciziny a k osobám, které v důsledku územních změn přeložily své bydliště na ostatní území Československé republiky.“ Dekret č.108/1945, §7, odst. 3.

²² Šlo o dekreti č.100/1945 o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků, č. 101/1945 o znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského, č.102/1945 o znárodnění akciových bank a konečně č.103/1945 o znárodnění soukromých pojišťoven.

²³ Výhrady se týkaly hlavně rozsahu znárodnění a rychlosti jeho provedení, zřejmě byly také obavy z mezinárodních důsledků zabavení zahraničního kapitálu. Žádaly záruky proti možnému budoucího postátnění nově vytvořených soukromých majetků překračujících znárodnovací limity.

Těžištěm majetkových přeměn v zemědělství se ještě před únorem stala pozemková reforma. Cílem její první etapy byla konfiskace půdy Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů. Většina takto zabrané půdy přešla do rukou malovýrobců, v méně úrodných oblastech ji přejímaly státní statky a pastvinářská družstva.²⁴

Obnovu hospodářství pomáhala urychlit mimo jiné pomoc od mezinárodní organizace UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). V jejím rámci obdrželo Československo potraviny, automobily, lokomotivy, traktory, vagóny, zemědělské stroje, ale i pohonné hmoty. Československo získalo i pomoc od SSSR, čehož Sovětský svaz patřičně ideologicky využíval.

V hospodářském i politickém vývoji Československa se stále více odráželo stoupající napětí mezi Východem s Západem. Ve druhé polovině roku 1946 USA začaly Československo hospodářsky diskriminovat.²⁵ Zastavily čerpání již domluveného úvěru z jara 1946 (ze sjednaného úvěru 50 milionů dolarů bylo do jeho zastavení vyčerpáno jen 10 milionů), odmítly platnost předválečné obchodní smlouvy s ČSR a nedovolily Německu dodat do Československa většinu zařízení, které bylo vyčleněno jako reparační kvóta pro tento rok. Protože většina obratu československého zahraničního obchodu se realizovala se Západem, bylo nyní nutné hledat odbytiště pro československý převážně vývozní průmysl jinde. Řešením se měla stát orientace na trhy SSSR a států formujícího se sovětského bloku a také neutrálních zemí. V létě následujícího roku rozvířila hladinu mezinárodních vztahů kampaň týkající se možnosti čerpání hospodářské pomoci v rámci Marshallova plánu. Přes počáteční nadšení československé reprezentace tímto plánem bylo na nátlak Moskvy rozhodnuto pomoc odmítnout. To vnímaly USA jako signál příslušnosti Československa k bloku ovládaného Sovětským svazem.

Hospodářská situace se v roce 1946 vyvíjela slibně, v následujícím roce se však růst zpomalil. Bylo to způsobeno jednak zmíněnými hospodářsko-politickými problémy, projevujícími se důsledky odmítnutí Marshallova plánu, jednak katastrofálním suchem a

²⁴ V této etapě pozemkové reformy měnilo majitele 2946 tisíc hektarů půdy, což byla téměř třetina rozlohy ČSR. Sirůček Pavel a kol.: Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj-současnost-výhledy); Melandrium, Slaný 2007, s. 167.

²⁵ Tamtéž, s. 176.

neúrodou v tomto roce, což vedlo zejména k propadu zemědělské výroby. V této situaci byly redukovány potravinové dávky a došlo k oživení černého trhu, kde ceny potravin rapidně rostly. Ani tolik propagovaná pomoc Sovětského svazu ve formě dodávky 600 000 tun²⁶ obilí stav příliš nezlepšila. V průběhu roku 1947 byla schválena druhá etapa pozemkové reformy²⁷, jejímž cílem byla důsledná revize pozemkové reformy z doby První republiky a likvidace vlastnictví zbývajících, původně šlechtických velkostatkářů.

Důležitý bod ve vývoji hospodářství znamenal únorový převrat 1948 a s ním absolutní příklon k centralizované hospodářské politice po vzoru Sovětského svazu. Václav Průcha²⁸ udává řadu faktorů, které přispívaly k centralizaci řízení nejen v ekonomické sféře prosazující se v tomto období. Patří sem jednak převzetí sovětského vzoru hospodářské politiky, plánování, řízení a fungování hospodářství všemi lidově demokratickými zeměmi, snaha stranických orgánů upevnit kontrolu nad všemi úseky společenského života, nebezpečí války, obchodní embargo, v důsledku toho nutnost rychlé přeorientace zahraničního obchodu a strukturální přestavby průmyslu a vývozu.

Mezi prvními body budování nové socialistické společnosti mělo být další znárodnování. V dubnu 1948 Ústavodárné národní shromáždění schválilo znárodnovací dekrety²⁹, které se týkaly velkoobchodů, stavebnictví, zahraničního obchodu a průmyslových podniků s více než 50 zaměstnanci (respektive těch podniků, které počet 50 zaměstnanců přesáhly kdykoli od 1. ledna 1946, včetně domácích dělníků) a všech podniků v oborech důležitého veřejného zájmu. Sem patřilo například potravinářství, kde normy pro vyvlastnění nebyly dány počtem zaměstnanců, ale většinou výrobní kapacitou nebo technickým vybavením.³⁰ Stát získal monopol ve velkoobchodu, zahraničním obchodu a mezinárodním

²⁶ Průcha a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století; Svoboda, Praha 1974, s. 266.

²⁷ Zákon č. 142/1947 Sb. ze dne 11. července 1947 o revizi první pozemkové reformy.

²⁸ Průcha, V.: Hospodářský vývoj v letech 1945-1992 in Studie o technice v českých zemích 1945-1992; Sborník Národního technického muzea v Praze č. 32, Praha 2003, s. 30.

²⁹ Zákon č. 114/1948 Sb. a 115/1948 Sb., zákony č. 118/1948 Sb. a zákony 120-126/1948 Sb. ze dne 28. dubna 1948.

³⁰ Zákon č. 115/1948 ze dne 28. dubna 1948 o znárodnění dalších průmyslových a jiných výrobních podniků a závodů v oboru potravinářském a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků tohoto oboru.

zasílatelství. Ve státních, komunálních a družstevních podnicích po této znárodnovací vlně vznikalo už 70% národního důchodu.³¹

Přechod k direktivnímu systému centrálního plánování ohlásil zákon z 27. října 1948 o 1. pětiletém plánu.³² Jeho sestavování začalo už ve druhé polovině roku 1947 a podoba, ve které byl původně schválen, byla vzhledem k cílům z počátku 50. let vcelku střízlivá. Měla být posílena energetika a strojírenství, plánován byl pomalejší rozvoj spotřebního průmyslu. Není tu zmíněna změna politiky vůči rolníkům a živnostníkům, pouze se připouští, že „bude stupňovat mechanisaci a elektrisaci zemědělství a tak položí základy pro společensky pokročilejší výrobní formy v tomto hospodářském úseku. Zbývající kapitalistické prvky se budou při tom všem postupně omezovat a vytlačovat ze všech oborů národního hospodářství.“ Všechny snahy měly vést k tomu, aby se během pěti let zvýšila životní úroveň lidu. Paragraf 1 zákona o pětiletém plánu proklamuje jeho hlavní cíle: „Jeho hlavním obsahem je přestavba a výstavba československého hospodářství. Jeho hlavním cílem je na podkladě zvýšené produktivity práce dále podstatně zvýšit životní úroveň všech vrstev pracujícího lidu měst i venkova a na této základně upevnit svazek dělníků, rolníků, inteligence a středních vrstev městských.“

Jak se stupňovalo napětí mezi Východem a Západem, bylo Československo stále více izolováno od hospodářsky vyspělejšího Západu a to ho vzhledem k jeho dominantní „západní orientaci“ ekonomiky stále více poškozovalo. Ve snaze získat stabilní odbytiště výrobků a surovinové a potravinové zázemí, ale také ze zahraničně politických důvodů se Československo počátkem roku 1949 stalo zakládajícím členem vznikající Rady vzájemné hospodářské pomoci. Ta však respektovala spíš požadavky Sovětského svazu a jeho satelitů ve východní Evropě, které z hlediska hospodářské struktury náležely k zaostalejším agrárním či agrárně průmyslovým státům. V rámci RVHP mělo Československo hrát roli dodavatele zařízení pro industrializaci hospodářsky méně vyspělých členských států. Aby uspokojilo požadavky, které na něj byly kladeny, muselo přistoupit s rozsáhlé strukturální přestavbě hospodářství, protože převážně lehký československý průmysl požadavkům nových spojenců

³¹ Sirůček, P.: c.d., s. 179.

³² Zákon č. 241/1948 Sb.

naprosto neodpovídal. V důsledku sovětských mocenských záměrů a v důsledku probíhající korejské války určil v roce 1950 Sovětský svaz členům RVHP jako jednu z priorit urychlené přezbrojení armád.³³ Vybavení pro armády členských zemí mělo samozřejmě také dodat Československo.

Kvůli změně priorit v hospodářské oblasti došlo ke změnám v pětiletém plánu vládním nařízením č. 33/1951 Sb. ze dne 10. dubna 1951. „Hlavním úkolem je urychlení výstavby a přestavby průmyslu dalším zrychlením růstu výroby těžkého průmyslu, zvýšení zemědělské výroby na podkladě urychleného přechodu k vyšším výrobním formám, upevnění nezávislosti na kapitalistickém světě, urychlení socialistické industrializace Slovenska, dosažení rychlejšího tempa vzrůstu životní úrovně pracujícího lidu a zabezpečení dalšího zesílení obranné schopnosti státu“.³⁴ Plán byl zvýšen zejména v těžkém průmyslu, roční přírůstek v něm měl dosáhnout 15-20%³⁵, nejmarkantněji se měla zvýšit těžba surové železné rudy (oproti původnímu plánu o 270%³⁶), výroba těžkého strojírenství (nárůst o 48%) a přesného strojírenství (nárůst o 67%). Splnění takto radikálně zvýšeného plánu mělo být dosaženo za cenu velkého zvýšení produktivity práce a počtu pracovních sil (předpokládal se nárůst počtu činných ve všech odvětvích výjimkou zemědělství celkem o 780 000 osob oproti roku 1948, což je nárůst o čtvrtinu). Detailnost nového plánu zašla tak daleko, že vyčísluje i nutné procento zvýšení produktivity práce, které je však už na první pohled naprosto nereálné.³⁷

Problémů s plněním plánu bylo od počátku mnoho. V provázanosti plánu byly chyby, chronicky se projevoval nedostatek elektrické energie, napjaté byly dodavatelsko-odběratelské vztahy. Problematické se ukázalo zajištění dostatku pracovních sil pro těžký průmysl a doly. Od roku 1951 stát zintenzívnil organizovaný nábor pracovních sil, pomoci měla třeba akce převodu 77 500 pracovních sil z administrativy do výroby. Velkou slabinou

³³ V ČSR zbrojní výroba v letech 1950-1953 stoupla ze 100 na 453%. Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960 I.; ÚSD AV, Praha 2007, s. 98.

³⁴ Vládní nařízení č. 33/1951 Sb. ze dne 10. dubna 1951 kterým se nově upravují úkoly pětiletého hospodářského plánu.

³⁵ Jirásek, Z.: Hospodářský vývoj průmyslových oblastí Čech v letech 1949-1953 in Slezský sborník; Opava 1990, s. 114-130.

³⁶ Vládní nařízení č. 33/1951 Sb. ze dne 10. dubna 1951 kterým se nově upravují úkoly pětiletého hospodářského plánu.

³⁷ Například v těžkém průmyslu se měla produktivita práce zvýšit o 64% oproti roku 1948, ve stavebnictví o 60% a v lehkém průmyslu o 59%.

bylo podhodnocení spotřebního průmyslu. Týkalo se to hlavně textilnictví a spotřební elektrotechniky. I třeba sklárny a keramičky v severních Čechách, tradičně zaměřené na kvalitní spotřební sklo a keramiku, musely změnit sortiment směrem k technickému sklu a keramice.³⁸ Plánované obrovské investiční akce se protahovaly a nebyly dokončovány podle plánu. Typický je případ stavby slapské přehrady na Vltavě. Kvůli problémům s výkupem půdy a odškodněním vlastníků domů v zatopené oblasti, ale i nereálnému časovému plánu a špatným dodavatelsko-odběratelským vztahům se stavba protahovala. To s sebou samozřejmě neslo i zvýšení nákladů.

Preference těžkého průmyslu vedla k tomu, že „národohospodářská bilance byla stále napjatější. Na trhu narůstaly úzké profily. Komplex rozvoje palivoenergetické základny a těžkého průmyslu vyžadoval další a další investice, aniž přinášel odpovídající zisky. Hutě pracovaly pro doly a doly pro hutě. Šlo o náběh k začarovanému kruhu výroby pro výrobu, který se stále více uzavíral.“³⁹

Do období před rokem 1953 spadá i počátek systematické likvidace soukromého sektoru v zemědělství, průmyslu i službách.⁴⁰ V hospodářské politice komunistické strany stále výrazněji nemělo místo živnostnictvo, což ve svých důsledcích výrazně negativně ovlivnilo stav hospodářství a prohloubilo problémy s plněním plánu. Ještě bezprostředně po únorovém převratu byli živnostníci přesvědčováni o přízni režimu vůči nim. Dokazovat to měla například výhodná živnostenská daň, nebo předávání živností a obchodů v pohraničí do vlastnictví těm národním správcům, kteří se osvědčili. Jak již bylo uvedeno, v první pětiletce se původně počítalo se smíšenou ekonomikou, tedy i s živnostenskými podniky. K obratu v postoji režimu vůči nim došlo již v roce 1948.

Jednou z klíčových událostí se stala červnová rezoluce Informbyra o situaci v jugoslávské komunistické straně, kde se objevila teorie zostřování třídního boje, která zdůrazňovala, že „drobné individuální hospodářství rodí kapitalismus a buržoazii neustále, každou hodinu, živelně a hromadně...“. V srpnu 1948 se v ČSR rozběhla první z několika

³⁸ Jirásek, Z.: Hospodářský vývoj průmyslových oblastí Čech v letech 1949-1953 in Slezský sborník; Opava, 1990, s. 120.

³⁹ Jirásek, Z.- Šůla, J.: c. d. , s. 15.

⁴⁰ Blíže např. Marek, P.: České živnostnictvo 1945-1960. Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích; Doplněk, Brno 2006.

velkých, takzvaně „protišmelinářských“, kampaní namířených proti živnostníkům. V listopadu na zasedání ÚV KSČ potom byla vytyčena politická linie, která pro živnostníky znamenala počátek jejich konce. Do „kapitalistického sektoru“, který se měl podle generální linie výstavby socialismu zmenšovat, byli nově zařazeny všechny živnostenské podniky, ve kterých pracovali více než dva činní lidé.⁴¹ Malí živnostníci měli být agitací a administrativním mocenským nátlakem nuceni ke vstupu do „vyšších forem podnikání“. Po otevření volného trhu v lednu 1949 byli živnostníci vyloučeni z přidělového zásobování a odkázáni na vysoké ceny potravin a textilu na volném trhu, což samo o sobě bylo pro mnohé likvidačním opatřením. Živnostníky měla donutit k přechodu do státního sektoru i nová daňová reforma z roku 1952.⁴² Ta jejich daňové zatížení zvýšila zhruba o 50%⁴³ a vedla k nové vlně hromadného skládání živností. Roli hrálo i přednostní zásobování družstevní a státní sítě maloobchodu oproti maloobchodu soukromému. Řada živnostníků proto hromadně vstupovala do družstev nebo raději rovnou hledala zaměstnání v podnicích státního sektoru. To se samozřejmě projevilo ve sféře služeb velmi nepříznivě, protože státní sektor hromadné skládání živností nebyl ještě dlouho schopen nahradit. V roce 1953 počet soukromých živností poklesl na pouhých 20% stavu z roku 1948.⁴⁴

Soustředěnému nátlaku byl vystaven i venkov.⁴⁵ Ještě v roce 1947 v tzv. Hradeckém programu vyhlášeném 4.4.1947 ministrem Juliem Ďurišem bylo budování kolchozů a sovchozů verbálně odmítnuto, brzy po únoru se situace změnila. V březnu 1948⁴⁶ byla schválena třetí etapa pozemkové reformy, která omezila soukromé pozemkové vlastnictví na 50 hektarů⁴⁷ půdy, na které rodina skutečně hospodařila, celý zákon byl postaven na prohlášení, že „půda patří těm, kdož na ní pracují“. Vedení komunistické strany ale již cílilo

⁴¹ V Čechách to bylo více než 40% dosavadních živností. Na Slovensku bylo dělení přísnější, za kapitalistický sektor se považovaly i podniky s jednou námezdní silou, což bylo 52% všech živností. Kopeček, M.: Likvidace soukromých živnostníků 1948-1950 in Kárník, Z.-Měchýř, J. (eds.): K novověkým sociálním dějinám českých zemí IV.; Karolinum, Praha 2001, s. 107-130.

⁴² Zákon č. 79/1952 Sb. ze dne 11. prosince 1952 o živnostenské dani.

⁴³ Sazba daně se progresivně zvyšovala v závislosti na počtu pracovních sil a ročním příjmu, jmenovitě byly uvedené obory z hlediska dalšího vývoje považované za nežádoucí. Například při ročním příjmu přes 500 000 Kčs činila daň až 95%. Marek, P.: c.d., s.173.

⁴⁴ Kaplan, K.: Československo v letech 1948-1953; SPN, Praha 1991, s. 114. Marek, P.: c. d. , s. 174.

⁴⁵ Blíže např. Jech, K.: Soumrak selského stavu 1945-1960; ÚSD AV ČR, Praha 2001.

⁴⁶ Zákon č.46/1948 o nové pozemkové reformě (trvalé úpravě vlastnictví k zemědělské a lesní půdě).

⁴⁷ Z iniciativy ministerstva zemědělství byla ale vyvlastňována i půda pod tuto hranici. Viz např. Kaplan, K.: c. d. , s. 115.

ke kolektivizaci, byť o ní zatím veřejně nehovořilo.⁴⁸ Podle zákona o pozemkové reformě totiž měla být odkoupená půda přidělována drobným zemědělcům, ale i dělníkům na přilepšenou, zákon působil dojmem státní podpory malých a středních zemědělců a tzv. kovorolníků, v praxi však k nějakému velkému přidělování nikdy nedošlo a vykoupená půda už zůstala majetkem státu.

O rok později, v únoru 1949, byl přijat zákon o jednotném zemědělském družstvu⁴⁹, který se už ve svém znění propagoval jako významná pomoc zemědělcům: „v zájmu zajištění blahodárného rozvoje zemědělského družstevnictví a odstranění dosavadní roztržičnosti družstevní činnosti v zemědělství jako dědictví minulosti budou zakládána na podkladě dobrovolnosti jednotná zemědělská družstva, která mají sjednotiti dosavadní různá zemědělská družstva a přinést významný prospěch pracujícím zemědělcům“. Tlak na združstevňování zemědělství souvisel, kromě snahy o likvidaci velkých soukromých zemědělců, s přestavbou československého průmyslu. V ní se totiž počítalo s růstem zemědělské výroby, ale zároveň s poklesem zaměstnanců v zemědělství. To se tak mělo stát zdrojem pracovních sil pro těžký a hutní průmysl. Tohoto cíle mělo být dosaženo právě družstevním hospodařením.

Přestože zákon o zemědělských družstvech několikrát výslovně zdůrazňoval princip dobrovolnosti zakládání a vstupu do JZD, vnitropolitické, mezinárodní a ekonomické okolnosti nedovolily dodržet původně plánovanou rychlost kolektivizace. Důležitou skutečností se stala cizorodost roztržičné zemědělské malovýroby v podmínkách proklamovaného budování socialismu, socializace zemědělství měla i usnadnit jeho kontrolu, která byla v současných podmínkách jen těžko realizovatelná. Od přelomu let 1949/1950 začínala komunistická strana rozjíždět kampaň „za potírání kapitalistických živlů na vesnici“. Zemědělci vlastníci selské usedlosti cca 15-20 ha byli označováni za vesnické boháče, tzv. kulaky, a byly vystavováni různým formám perzekuce, posléze proti mnohým z nich byly vedeny vykonstruované procesy. Ke vstupu do JZD byli zemědělci nuceni i novým systémem povinných dodávek státu, které byly stanovovány tak, aby je nebylo možné splnit. Kampaň

⁴⁸ Jech, K.: c. d. , s. 16.

⁴⁹ Zákon č. 69/1949 Sb. ze dne 23. února 1949 o jednotných zemědělských družstvech.

perzekvující tzv. kulaky byla nastavená tak, aby bylo možné jako vesnického boháče nebo bývalého kapitalistu postihnout i majitele menší výměry půdy, pokud to okolnosti vyžadovaly. K postihu těchto lidí se hledaly nejružnější záminky, často skutečně malicherné drobnosti, jak pěkně ukazuje Karel Jech mottem své knihy⁵⁰: „kulak se zavře třeba pro jednu slepici“. Dosud prosperující hospodářství byla systematicky ochuzována, k čemuž přispívalo i znevýhodnění soukromých zemědělců na vázaném trhu, a jejich produkce klesala.

Ani situace v JZD nebyla příliš růžová. V čele družstev se často ocitli lidé, kteří vyhovovali kádrově, ale o zemědělství mnoho nevěděli. Většinou vynucený vstup do družstva se odrazil na nezájmu družstevníků o výsledek své práce, tuto pasivitu ještě podporovaly nízké odměny za vykonanou práci. Mnoho rolníků následně raději utíkalo do průmyslu, následkem čehož trpěla družstva nedostatkem pracovních sil a přibývalo neobdělané půdy. Mnoho JZD se ocitalo v neřešitelných hospodářských potížích poté, co předčasně přešlo na vyšší výrobní typ družstva.⁵¹ Tento přechod si vyžádal nákladné investice, které si neprosperující družstva nemohla dovolit a ocitla se tak ve spirále dluhů. Veškeré popsané změny v zemědělském sektoru, tedy kromě neefektivních družstev také politika zvýšení zaměstnanosti v průmyslu, která odčerpávala pracovní síly ze zemědělského sektoru, pokles počtu zemědělců a rozlohy obdělávané půdy v souvislosti s odsunem Němců a následkem toho v podstatě vyliďnění rozsáhlých oblastí, vedly k tomu, že Československo postupně ztratilo možnost a schopnost samozásobení potravinami a muselo je začít dovážet.⁵² Stagnace zemědělské výroby se potom odrazila v životě celé společnosti výpadky v zásobování základními potravinami.

Z nastíněného obrazu stavu československého hospodářství vyplývá několik skutečností. Vzhledem k velmi rychlé a jednostranné změně orientace průmyslu od tradičně

⁵⁰ Jech, K.: Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy; Vyšehrad, Praha 2008.

⁵¹ Existovaly 4 typy zemědělských družstev. První dva typy ještě při odměňování zohledňovala velikost vložené půdy, živočišná výroba ještě nebyla společně organizována, převládal tak malovýrobní charakter práce. Ve III. typu už byla zespolečenštěna i živočišná výroba a při odměňování se kladl větší důraz na vykonanou práci, než na objem vložené půdy. IV. typ už setřel jakékoliv majetkové rozdíly mezi družstevníky, kteří byli odměňováni jen podle vykonané práce.

⁵² Kaplan, K.: c.d., s. 125. Například dovoz chlebového obilí činil v roce 1948 384 000 t, v roce 1953 už 641 000 t. Nutno dodat, že Československo bylo schopné samozásobení teprve krátce, zhruba od poloviny třicátých let, nicméně velmi rychlý nárůst dovozu potravin od druhé poloviny čtyřicátých let svědčí o velkých problémech v tomto sektoru hospodářství.

silně zastoupeného lehkého a spotřebního průmyslu, zaměřeného spíše na vývoz do vyspělých západních států, směrem k průmyslu těžkému a strojírenskému, jehož produkty měly naopak směřovat na východ, došlo k výrazným disproporcím celého systému, které nikdo neřešil a které se kumulovaly. Až zoufalá snaha o splnění pětiletého plánu vedla k honu na pracovní síly, který měl zase za důsledek zvyšování mezd ve snaze atraktivnit pozici dělníka v těžkém průmyslu. Přelévání pracovních sil do preferovaných odvětví ze zemědělství a služeb, spolu s drastickou likvidací soukromého sektoru v těchto odvětvích, způsobilo snížení produkce potravin, menší dostupnost služeb a spolu s potlačením spotřebního průmyslu nedostatek zboží na trhu. Na tomto nedostatku profitovali hlavně účastníci černého trhu. Neuspokojená poptávka po většině zboží spolu s rostoucí kupní silou obyvatelstva byla jednou z příčin rostoucí inflace. Druhým faktorem znehodnocování měny byla obrovská investiční činnost. Svou roli v růstu inflace hrálo i liberální uvolňování vázaných vkladů, zejména po únoru 1948, jako prostředku kupování si přízně některých vrstev obyvatelstva. Osm let od konce války a od měnové reformy, která kvalitně zkonsolidovala měnový systém, opět nastala situace, kdy hrozivě narůstalo množství nekrytého oběživa a velká část kupní síly obyvatelstva byla za daných podmínek neuspokojitelná.

Výše zmíněné problémy hospodářství bylo nutno nějakým způsobem řešit, nicméně řešení, které bylo nakonec zvoleno bylo zcela v intencích dosavadní hospodářské politiky a ve svém výsledku vedlo právě ke zrušení vázaného trhu a měnové reformě v červnu roku 1953. Oficiální důvody pro nutnost provedení drastického měnového opatření se ale od skutečnosti lišily. Obšrné oficiální vysvětlení důvodů nalezneme v samotném usnesení o provedení měnové reformy⁵³. Dokument nejprve rekapituluje úspěchy při rozvoji národního hospodářství, když konstatuje, že „díky stálé bratrské pomoci Sovětského svazu učinila naše republika významné pokroky na cestě výstavby socialismu“.⁵⁴ Následoval výčet důvodů, které údajně vedly k nutnosti měnit měnovou politiku. Na prvním místě je zmiňována reforma z roku 1945, která údajně „nevedla množství peněz na míru nutnou pro národní

⁵³ Usnesení vlády republiky Československé a Ústředního výboru Komunistické strany Československa ze dne 30. května 1953 o provedení peněžní reformy a zrušení lístků na potravinářské a průmyslové zboží in Musilová, D.: Měnová reforma a její sociální důsledky; ÚSD AV ČR, Praha 1994.

⁵⁴ Tamtéž, s. 100.

hospodářství“, což bylo ještě podpořeno nadměrným uvolňováním vázaných vkladů.⁵⁵ Hlavním bodem však bylo obvinění kapitalistů z rozvracení hospodářství před rokem 1948, po tomto roce činnost spekulantů vědomě sabotujících výstavbu nového státu a opomenuta není ani Slánského činnost. Nutnost provedení měnové reformy zároveň se zrušením vázaného trhu byla zdůvodněna nutností zamezit vykupování zboží „spekulantskými živly“.

„Až do vítězného února mohly kapitalistické živly i spekulanti ve městech i na vesnici pod ochranou reakčních stran hromadit zisky z průmyslových, obchodních a stavebních podniků, které jim zůstaly ještě v rukou, a kořistit z pokoutních prodejů a zatajených zásob, z černého trhu, z rozvracení zásobování obyvatelstva a z okrádání státu machinacemi v zahraničním obchodě.“

Spekulantské živly, využívající velkých rozpětí mezi komerčními (volnými) a přidělovými (vázanými) cenami, obohacovaly se na úkor pracujícího obyvatelstva a nahromadily mnoho peněz ve svých rukách.

Záškodnická činnost Slánského bandy v průmyslu, ve výstavbě, ve vnitřním a zahraničním obchodě též způsobila velké škody financím a peněžnímu obratu státu.“⁵⁶

Jak je vidět, oficiální zdůvodnění se od skutečných důvodů hospodářských problémů značně lišilo. Pro vedení státu bylo nemyslitelné připustit, že by přestavba hospodářství a změny v celé společnosti pod vedením a s bratrskou pomocí Sovětského svazu, mohlo vést k něčemu jinému, než hospodářskému rozkvětu. Faktem však zůstává, že měnové opatření bez současné změny hospodářské politiky z dlouhodobějšího hlediska nic neřešilo, protože důvody současných problémů trvaly.

Nutno ještě dodat, že lidé, kteří poslouchali zahraniční vysílání, si mohli o skutečných příčinách reformy udělat poměrně dobrý obrázek, dozvěděli se i to, jak příčiny měnové reformy komentuje zahraniční tisk. Například noviny Le Monde⁵⁷ správně postřehly rozpor

⁵⁵ Na tomto místě musím zmínit, že právě komunistická strana měla ve volebním programu v roce 1946 podporu uvolňování vkladů jako výraz podpory drobného střadatele, navíc tato praxe rapidně vzrostla až po roce 1948.

⁵⁶ Usnesení vlády republiky Československé a Ústředního výboru Komunistické strany Československa ze dne 30. května 1953 o provedení peněžní reformy a zrušení lístků na potravinářské a průmyslové zboží in Musilová, D.: Měnová reforma a její sociální důsledky; ÚSD AV ČR, Praha 1994, s. 101.

⁵⁷ NA, Fond M, Paříž, Hospodářské důvody měnové reformy v Československu podle francouzského tisku, 2. 6. 1953, bez času.

mezi svalováním viny pražskou vládou na podvratné živly a skutečnými hospodářskými příčinami reformy, mezi které jmenuje přehnanou orientaci československého hospodářství na těžký průmysl a hospodářské vztahy ČSR a SSSR. Jako další důvod nabízí list Die Neue Zeitung⁵⁸ silné zbrojení, kvůli kterému byla zanedbávána ostatní odvětví průmyslu. Rádio Svobodná Evropa také vyvracelo tvrzení o budoucí pevnosti měny díky provedeným opatřením: „Předně prosím, nikdo nevěřte, že dneškem opravdu začíná svůj život uzdravená, neinflační, stabilizovaná československá koruna, Komunisté ji hned po reformě znovu zase začnou kazit“.⁵⁹

⁵⁸ NA, Fond M, Svobodná Evropa, Západoněmecký tisk k měnové reformě v Československu, 1. 6. 1953, bez času.

⁵⁹ NA, Fond M, Svobodná Evropa, Národohospodářský pořad, 1. 6. 1953, 11:40.

2. Měnová reforma a reakce obyvatel na ni

2.1. Příprava měnové reformy a její zásady

O přechodu na volný trh se kvůli zhoršování hospodářské situace státu uvažovalo už od roku 1951 a čas od času se zvěsti o měnových opatřeních dostaly na veřejnost. Následkem byla samozřejmě vždy panika a nákupní horečka. Například Heda Kovályová ve svých pamětech vzpomíná na události na začátku roku 1952: „Desátého ledna jsem si odskočila po práci do banky pro peníze, protože jsem chtěla koupit Rudolfovi látku na oblek. Když jsem ale vešla do krámu, uviděla jsem, že je plný lidí, kteří si navzájem rvali každý kousek zboží z rukou, a že se za mými zády začíná rychle tvořit fronta. Vyšla jsem znechuceně zase ven a teprve jsem si všimla, že totéž se děje ve všech obchodech, Praha už zase vypadala, jako když se hrábne holí do mraveniště. Lidé pospíchali po ulicích jako štvaní a fronty se řadily až na chodnících před krámy. Bylo zřejmé, že se zase jednou roznesla zpráva o další měnové reformě. Někdy se stávalo, že tyto poplašné zvěsti vyšly přímo z ministerstva vnitřního obchodu, když se ve skladech začalo hromadit vadné, méněcenné zboží, které nikdo nechtěl kupovat. Stačilo jen tu a tam naznačit, že se chystá úprava měny-při čemž se všechny úspory znehodnotí nebo vůbec zabaví-aby lidi vyběhli bezhlavě do ulic a skupili všechno, co jim přišlo pod ruku.“⁶⁰

Do podzimu 1952 vykristalizovalo řešení počítající se současným zrušením vázaného trhu a provedením měnové reformy. Na výsledné variantě se negativně podepsal fakt, že obě složky opatření byly připravovány odděleně.⁶¹ Velký vliv na podobu měnové reformy měli sovětští poradci, kteří hráli významnou roli v československém hospodářství už od poloviny roku 1950. Disponovali velkou pravomocí a jejich názory a rady byly přijímány jako závazné

⁶⁰ Kovályová, H.: Na vlastní kůži; Československý spisovatel, Praha 1992, s. 123-124.

⁶¹ Ve svých vzpomínkách na to poukazoval např. Kurt Rozsypal, který jako vysoký úředník Státního úřadu plánovacího, od roku 1953 zástupce jeho předsedy, a tajemník Komise pro ceny a mzdy v Generálním sekretariátu Hospodářské rady měl spolupracovat na likvidaci dvojích cen na vnitřním trhu. V utajení pracoval ve skupině, jejímž úkolem bylo připravit nové ceny, aniž by ovšem měla informace o měnových opatřeních. Rozsypal, K.: Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách (první část: úvod a období 1945-1952) in Z hospodářských a sociálních dějin Československa 1918-1992, Vědecký sborník Vysoké školy ekonomické, roč. 6, č. 5, Praha 1998, s. 201-233.

směrnice, aniž by ovšem nesli jakoukoliv zodpovědnost za jejich důsledky. V čele bezprostředních příprav reformy stálo „Ústřední vedení prací k provedení měnové reformy“, ustavené 17. května 1953. V jeho čele byl pochopitelně ministr financí Jaroslav Kabeš. Toto vedení mělo za úkol organizačně zajišťovat celou akci, vykládat usnesení a směrnice ministerstva financí a Státní banky, informovat vládu o průběhu akce, a samozřejmě vypracovat příslušné oběžníky, pokyny, příkazy a tabulky. O tom, že organizace provádění měnové reformy nebyla zdaleka tak bezproblémová, jak během června tvrdilo vedení strany, svědčí neustále se opakující stížnosti krajských a okresních národních výborů na nedostatek platidel k výměně, nejrůznějších tiskopisů, vozidel i pracovních sil.

Pro ozřejmení hloubky dopadu měnové reformy na obyvatelstvo, je nutné seznámit se s jejími zásadami. Hlavní principy reformy je možné shrnout do několika bodů:

1. Finanční hotovost byla do výše 300 starých korun na osobu přepočítána v poměru 5:1 (tj. za pět starých korun jedna koruna nová), hotovost nad tuto částku v poměru 50:1. Na výměnu ve sníženém poměru neměli nárok lidé vyloučení z vázaného trhu podle vyhlášky ministerstva vnitřního obchodu č. 11/53 Úředního listu ze dne 13. ledna 1953.⁶²
2. Finance uložené na vkladních knížkách byly přepočítány odstupňovaně a to takto:
 - do 5 000 starých Kčs a vklady ze závodního a školního spoření bez omezení v poměru 5:1
 - vklady od 5 000 do 50 000 starých Kčs odstupňovaně podle výše vkladu takto:
 - vklady nad 5 000 Kčs do 10 000 Kčs: částku vkladu do 5000 Kčs podle předchozího odstavce, zbytek v poměru 6,25:1
 - vklady nad 10 000 Kčs do 20 000 Kčs: částku vkladu do 10 000 Kčs podle předchozího odstavce, zbytek do 20 000 Kč v poměru 10:1

⁶² Podle této vyhlášky byli vyloučeni vesničtí boháči a příslušníci jejich domácností včetně dětí a mladistvých (i když jsou zaměstnání ve veřejném sektoru nebo jsou důchodci), soukromí podnikatelé (pokud nejsou zaměstnání ve veřejném sektoru i příslušníci jejich domácností), osoby vyhýbající se práci, případně i osoby, které nepracují, ač by pracovat mohly, důchodci-vyšší státní úředníci z let před rokem 1945. Omezení platila i pro soukromé zemědělce, kteří nesplnili povinné dodávky (včetně příslušníků jejich domácností) a pro členy neprosperujících JZD. Na potravinové lístky pak neměli nárok „úplní samozásobitelé potravinami“ (sem patřili držitelé zemědělské půdy už od 0,5 ha). Jirásek, Z.-Šůla, J.: c. d. , s. 19.

- vklady nad 20 000 Kčs do 50 000 Kčs: částku vkladu do 20 000 Kčs do předchozího odstavce, zbytek v poměru 25:1
 - vklady nad 50 000 starých Kčs v poměru 50:1
 - všechny vklady uložené po 15. květnu 1953 v poměru 50:1⁶³
3. Prostředky hospodářských, rozpočtových a jiných organizací a JZD III. a IV. typu, jejich vzájemné finanční závazky a nedělitelné fondy JZD byly přepočítány v poměru 5:1.⁶⁴ Vklady soukromých podniků na běžných účtech byly vyměněny do výše jednoměsíčních mezd zaměstnanců v poměru 5:1, jinak 50:1
 4. Mzdy, platy, příjmy rolníků za dodávky státu, penze a jiné důchody obyvatelstva s proplácely v poměru 5:1
 5. Hodnoty životního pojištění z doby po roce 1945 se přepočítaly v poměru 20:1
 6. Byl upraven zlatý obsah koruny a devizové kurzy. Koruna československá byla podložena zlatem (1 Kčs=0,123426 g ryzího zlata) a připoutána k sovětskému rublu (1 rubl=1,80 Kčs). Podle obsahu zlata byly nově nastavené i devizové kurzy, např. 1 americký dolar=7,20 Kčs, 100 švýcarských franků=168,08 Kčs, 1 libra šterlinků=20,16 Kčs apod.
 7. Vázané vklady byly anulovány, byly zrušeny všechny státní cenné papíry i závazky z nich vyplývající. Zároveň došlo ke zrušení závazků ze státních a komunálních půjček s výjimkou závazků vůči zahraničí
 8. Lístkový systém a vázaný trh byl až na malé výjimky zrušen. Vázaný trh nadále platil pro některé úzkoprofilové zboží (např. osobní automobily a palivo). Ceny zboží byly upraveny tak, že ceny zboží dříve prodávaného na volném trhu byly poněkud sníženy a ceny zboží na vázaném trhu byly zvýšeny

Přes velkou propracovanost zásad reformy, které řešily například i přepočet výher Československé třídní loterie, nebyly domyšleny některé situace, které v souvislosti s reformou nastaly. Asi nejproblematictější se stalo hromadné splácení dluhů poté, co vešla

⁶³ Toto platilo pro staré i nově založené knížky. Postižení byli hlavně ti, kdo v záchvatu nákupní horečky v půlce května vybrali finance na větší nákupy a když zjistili, že za ně není co koupit, zase je ukládali.

⁶⁴ Pokladní hotovosti v poměru 50:1.

reforma ve známost. Nejasnosti se objevily kolem novomanželských půjček vyplacených ve dnech před reformou, za které si mladí manželé nestihli nic koupit (i z důvodů absence požadovaného zboží na trhu). Vyskytly se případy, kdy byly důchody, úmrtné a plnění z titulu úrazového pojištění opožděně likvidovány a vyplaceny až v posledních dnech před reformou anebo těsně po 1. červnu. Zrušeny byly cenné papíry sirotků, invalidů a přestárých osob a někteří lidé dokonce cenné papíry koupily z vkladů až v poslední době na doporučení peněžních ústavů nebo soudů. V zásadách reformy nebylo myšleno ani na ty, jimž byly před 1. červnem stanoveny a vyplaceny náhrady za vyvlastněné domy ve vojenských újezdech, v okolí vodních děl (Orava, Slapy) a při výstavbě nového průmyslu. Tyto náhrady byly po reformě přepočteny jako hotovost v poměru 50:1, takže si za ně vyvlastnění nemohli koupit nebo postavit náhradní objekt, jak se původně předpokládalo.⁶⁵ Do problémů se dostali i někteří zemědělci, kteří dostali peníze za odvedený dobytek 31. května.

Hlavně kvůli těmto nejasnostem přišlo v prvních dnech po vyhlášení reformy do Kanceláře prezidenta republiky a na Předsednictvo vlády velké množství písemných dotazů a žádostí. „V dopisech byly většinou stížnosti na přepočítací poměr a žádosti o poskytnutí výjimek. V jednotlivých případech šlo i o důsledky velmi tvrdé, zejména u invalidních a přestárých osob, avšak Ministerstvo financí nemohlo povolit výjimky, neboť fakticky není oprávněno podle platných směrnic poskytnout výjimky a věcně si uvědomuje, že poskytnutí jedné výjimky by znamenalo prolomení zásady a nezvladatelný příliv dalších žádostí a ohrožení celého díla.“⁶⁶

⁶⁵ V případě slapské přehrady byla většina náhrad stanovených vyvlastňovacími výměry (už tak velmi podhodnocených) přepočtena v poměru 50:1 a v některých případech tak nově dosahovala pouze výše průměrné měsíční mzdy. Gorenčík, J.: Slapská přehrada-asociálnost jedné velké stavby socialismu in K novověkým sociálním dějinám českých zemí V. (1945-1993), Karolinum, Praha 2003, s. 84.

⁶⁶ Zpráva o peněžní reformě a jejím vyúčtování vypracovaná ministerstvem financí pro politický sekretariát ÚV KSČ in Musilová, D: c. d. , s. 82.

2.2. Předzvěsti a reakce obyvatel

Velká část obyvatel Československa už v průběhu května tušila, že se nějaké opatření, týkající se měny nebo vázaného trhu chystá. Dne 5. května 1953 bylo schváleno *Usnesení předsednictva vlády o úpravě výplat mezd a platů*, ty měly být napříště vypláceny ve dvou termínech: ve druhé polovině měsíce záloha ve výši poloviny měsíčního platu a v prvních dnech následujícího měsíce pak doplatek. V praxi to znamenalo, že zálohy na červen měly být vypláceny bez výjimky do 20. května. Šlo o to, aby záloha, vyplacená ve starých penězích, byla lidmi použita k nutným nákupům a doplatek aby byl vyplacen již v nové měně. V tisku bylo toto opatření zdůvodňováno potřebou rovnoměrného plnění pokladního plánu, podnikům bylo někdy dokonce sděleno bez vysvětlení.

Mezi lidmi se ale šířily fámy⁶⁷, že se jedná o předzvěst nějakého chystaného měnového opatření. Stranické informace č.14 z Českých Budějovic komentovaly 13. května obavy obyvatel: „Mezi pracujícími je takový názor, že výplata záloh v květnu je něčím mimořádným...je součástí nějaké měnové akce. Projevily se názory zřejmě zanesené třídním nepřítelem, že budou v ČSR zavedeny ruble.“⁶⁸ V Hradci Králové⁶⁹ se šířila šeptanda, že měnová reforma bude k 22. květnu a že každý občan dostane jen 500 Kčs a podobně. Celá situace vyvolala nákupní horečku, která byla ještě umocněna zvýšenými výběry vkladů ze spořitelén. Lidé se obávali, že o své peníze přijdou, a proto se je snažili utratit v podstatě za cokoli. Protože ale nebylo příliš mnoho možností, jak úspory utratit, mnozí zase vybrané částky ukládali. Jak se zanedlouho ukázalo, měli být za to režimem potrestáni...

Na vzniklou paniku se stát samozřejmě snažil reagovat. Z obchodů bylo stahováno cenné a nejvíc žádané zboží a naopak se měly prodávat „ležáky“, zboží nekvalitní a dokonce konzervy s prošlou záruční lhůtou. Další omezení prodeje znamenal *Příkaz o přechodném zastavení prodeje některého zboží na volném trhu a zabezpečení zásobování na vázaném*

⁶⁷ NA, fond 19/13

⁶⁸ NA, fond 19/13, a.j. 28, Stranické informace č. 14, 13.5.1953.

⁶⁹ Tamtéž.

trhu,⁷⁰ s platností od 25. května 1953, který vydalo Ministerstvo vnitřního obchodu. Otevřené směly zůstat jen prodejny chleba a pečiva (na lístky i volné), masa a masných výrobků na lístky, mléka na lístky a potravinářského zboží na lístky. Ovoce a zelenina se směla prodávat jen čerstvá a v cukrárnách bylo možné koupit jen měkké cukrářské pečivo a zmrzlinu. Veškeré zboží, které bylo ještě možné v obchodech dostat, se mělo prodávat jen v množství přiměřeném jednomu spotřebiteli. Tyto kroky však k uklidnění nejistoty mezi lidmi příliš nepřispěly, spíše naopak. Větší váhu měly organizované akce popírající brzkou měnovou reformu a agitace v tisku a v rozhlase. Nákupní horečku také pomohli zdolat svou agitací mnozí členové KSČ v továrnách (zejména funkcionáři), kteří přesvědčovali ostatní dělníky, že jim žádná ztráta peněz nehrozí a že díky komunistické straně je česká koruna pevná a není tak důvod k jakékoliv reformě.⁷¹ Jak ještě uvidíme, ztratili těmito prohlášeními u ostatních dělníků autoritu a důvěryhodnost a mnozí z nich dokonce po reformě sami přestali straně věřit nebo z ní dokonce vystoupili.

Ke konci května se situace poněkud uklidnila. Svou roli tu sehrála jednak zmíněná cílená agitace a lidé začínali věřit, že když reforma dosud nebyla vyhlášena, tak už asi nebude. Navíc mnozí už utratili své lístky a neměli tak možnost se ke zboží dostat.⁷² Náladu ve společnosti tak lze popsat jako rezignované vyčkávání. O to větším šokem potom byl proslov předsedy vlády Viliama Širokého vysílaný v rozhlase v sobotu 30. května v 17:00 seznamující obyvatele Československa s usnesením o měnové reformě a zrušením vázaného trhu. Podrobněji bylo možno seznámit se s jeho podmínkami nazítří v Rudém právu. Přes obavu vedoucích funkcionářů KSČ, že tyto informace vyvolají okamžitý výbuch protestů, proběhl zbytek víkendu překvapivě poměrně klidně.

⁷⁰ SOA Pardubice, fond JNV, karton Měnová reforma, Příkaz o přechodném zastavení prodeje některého zboží na volném trhu a zabezpečení zásobování na vázaném trhu, 24. 5. 1953.

⁷¹ Např. v Pilníkárně Jihlava měl tajemník OV KSČ prohlásit: „Kdo věří, že zůstanou šatenky, věří Sovětskému svazu, kdo říká, že šatenky budou zrušeny, věří Američanům. Až se budou rušit lístky, budou strana a vláda 14 dní předem tuto věc s pracujícími projednávat.“ Podobně člen pléna KOR Jihlava po reformě konstatoval, že „tímto opatřením byla narušena důvěra pracujících k funkcionářům v závodech, neboť přesvědčovali, že k žádné reformě nedojde.“ Část zprávy instruktora ÚRO o situaci v závodech kraje Jihlava po měnové reformě, 8.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: Perzekuce po měnové reformě v Československu v roce 1953. Dokumenty; ÚSD AV ČR, Praha 1993. s. 84.

⁷² Např. NA, fond 19/13, a.j. 28, Stranické informace č. 15, 28.5.1953. V Písku „lidi nadávají, že nemají už lístky a že nic nemohou dostat.“ Celkově zpráva konstatuje: „Vcelku po prvním vzruchu nastává klid a vyčkávání.“

Důvodů pro to mohlo být několik. Následující den pro vyhlášení reformy byla neděle, tedy pro většinu lidí volný den. Z prvotního šoku se tak lidé většinou vzpamatovali v rodinném kruhu. Mnozí si také jen těžko uvědomovali skutečný dosah reformy, protože její zásady byly poměrně komplikované. Samozřejmě někteří se rychle snažili na situaci vydělat a tak například dlužníci urychleně umořovali své dluhy, aby tím pádem věřitelům předali jen zlomek jejich původní pohledávky. Opět se ukázala až zoufalá snaha raději úspory utratit za cokoli a aspoň zlomek jich tak zachránit před znehodnocením. Ve dnech 30. a 31. května byla zaznamenána zvýšená návštěvnost filmových a divadelních představení, stejně tak nejrůznější kavárny, vinárny a restaurace měly plno.⁷³ V obležení byly také trafiky a lékárny.

Klidné první dny po vyhlášení reformy svým způsobem otupily ostražitost bezpečnostních orgánů. V továrnách, kde se o víkendu pracovalo, se 31. května ráno konaly členské schůze základních organizací, kde mělo být opatření o měnové reformě probráno a zdůvodněno. Podobně se měli sejít členové všech vesnických a uličních organizací. Pokud na nich zaznívaly výhrady, týkaly se spíše organizační stránky věci, jako otázek splácení dluhů, peněz různých organizací nebo obav, aby po uvolnění trhu bylo pro děti dost mléka.⁷⁴ Projevy nesouhlasu se i od nestraníků objevovaly jen ojediněle a čistě jako sólové akce.

Tato celkem poklidná atmosféra se ale v pondělí 1. června změnila. Lidé ráno přišli do zaměstnání a je logické, že tématem číslo jedna byla vyhlášená měnová reforma. V diskusích na pracovištích mohli dát průchod svým názorům. Situaci vyostřil fakt, že členové komunistické strany měli mít ráno krátké aktivity, které se ale často protáhly, zejména kvůli diskusím nad zásadami reformy a jejich praktickým prováděním. Nestraníci tak zůstávali na pracovištích dlouho sami a v nejistotě, že před nimi něco členové komunistické strany tají. Docházelo tak k, často bouřlivým, diskusím mezi lidmi, kteří většinou s reformou nesouhlasili. To bylo často podnětem k propuknutí stávky nebo demonstrace.⁷⁵ Za hlavní důvod stávek potom vedení komunistické strany označilo právě protahované aktivity

⁷³ NA, fond 19/13, a.j. 260, Informační bulletin č. 30/II, Zprávy o zasedání okresních výborů KSČ-ohlas na měnovou reformu, 31. 5. 1953.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Vzorovým příkladem může být situace v Plzni, kde stávka v závodech V.I.Lenina vypukla právě kvůli protahovanému aktivu komunistů a tato stávka se stala rozbuškou v celé Plzni. Blíže např. Štěpánek; Z.: Plzeň 1.června-Berlín 17.června 1953. Srovnání-ohlas ve světě in Západočeský historický sborník 2, SOA Plzeň, 1996.

komunistů a špatnou práci odborů. Antonín Zápotocký ve svém projevu na celostátní poradě vedoucích tajemníků KSČ 11. června připustil, že „komunisté na závodech schůzovali, a odbory a s nimi všichni dělníci, kteří nejsou členy strany, zůstali stranou.“⁷⁶ Jako příklad je možné uvést plzeňské závody V.I.Lenina. Na téže poradě zástupce za plzeňský kraj Jan Hlína konstatoval: „Přesto, že jsem soudruhům podtrhl, že je třeba schůzovat nejvýše 10 minut ve výborech, pak okamžitě informovat komunisty a hned jít před odbory pro celé masy pracujících, se stalo to, že nám komunisté nakonec někde sami sebe mezi sebou přesvědčovali až do 9 hodin.“⁷⁷

Celkově lze rozdělit reakce na měnovou reformu a zrušení vázaného trhu na několik typů. Menší část tvořili lidé přijímající opatření s nadšením či s ním alespoň souhlasící. V archivních fondech⁷⁸ se zachovalo mnoho, více či méně autentických, výpovědí obyvatel. Tak například předseda MNV v Bílkových Humencích údajně pronesl, že nelituje dočasnou ztrátu peněz proto, že za takové dobré opatření strany a vlády je třeba přinést oběti. V okrese Kolín „soudružka Dvořáková, dělnice v zahradnictví říkala: Je to správné opatření, nějakou korunu sice mám, ale to nevadí, hlavně že spekulanti a kulaci na to doplatí.“⁷⁹ V Tesle Holešovice dokonce prý „usnesení bylo přivítáno s radostí, soudružky se mezi prací daly do tance.“⁸⁰ Zpráva z plzeňského kraje říká, že „zvlášť silný potlesk na všech okresech se projevil při oznámení, že naše koruna bude nyní pevně navázána na rubl.“⁸¹

Lidé, kteří opatření schvalovali byli většinou členy KSČ. Ale i někteří nestraníci projevíly s reformou souhlas a napomáhali jejímu bezproblémovému provedení. Například v Holicích to byl jistý Formánek, který „pomáhal funkcionářům strany přesvědčovat

⁷⁶ Celostátní porada vedoucích tajemníků krajských výborů KSČ, tajemníků ÚV KSČ a vedoucích funkcionářů masových organizací, 11.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 16.

⁷⁷ Celostátní porada vedoucích tajemníků krajských výborů KSČ, tajemníků ÚV KSČ a vedoucích funkcionářů masových organizací, 11.6.1953 in Kaplan, Váchová: c.d., s. 26.

⁷⁸ Nejvice NA, fond 19/13, Stranické informace

⁷⁹ NA, fond 19/13, a.j. 260, Informační bulletin č. 30/II, Zprávy o zasedání okresních výborů KSČ-ohlas na měnovou reformu, 31. 5. 1953.

⁸⁰ Tamtéž.

⁸¹ Tamtéž.

zaměstnance závodu ČKD o správnosti usnesení strany a vlády a nabádal je k zachování klidu na pracovištích.“⁸²

Podobných zpráv a prohlášení lze v dokumentech nalézt poměrně mnoho, otázkou je, nakolik je lze považovat za autentické. Část těch, kteří opatření schvalovali, svá vyjádření nejspíš myslela upřímně. Šlo převážně o lidi bez větších úspor, kteří pocítovali jisté zadostiučinění, že jiní, hlavně spekulanti, o své úspory přijdou. Dokonce se „... vyskytovaly názory, že spekulanti by měli být usnesením více postiženi, že by se peníze měli vyměňovat jen do 50 až 100 tisíc.“⁸³ Nadšení některých komunistů z budování socialismu a dobová propaganda vykonaly jistě také svou práci, ale zprávy o soudružkách tančících radostí nad ztrátou úspor je nutné brát více než s rezervou. Spíše se lze domnívat, že některé souhlasné výroky o reformě byly proneseny ze strachu z postihu při případném nesouhlasu nebo ve snaze vylepšit svůj obraz u funkcionářů strany. Stejný motiv potom mělo hromadné podepisování souhlasných rezolucí téměř na všech závodech a uzavírání socialistických závazků jako vyjádření podpory vládního usnesení.

Většina zaznamenaných výroků je vůči měnové reformě negativní. Veřejné slovní odsouzení reformy patřilo mezi jednoznačně nejčastější formu odporu. Zaznamenané výroky byly proneseny nejčastěji v prostředku veřejné dopravy,⁸⁴ na pracovišti, ale i ve frontě před výměnným střediskem nebo na ulici při srocní občanů třeba před výlohou s novými cenami.⁸⁵

Největší nespokojenost vyvolával přepočítaný počet hotových peněz, protože hodně obyvatel mělo své úspory doma. Jednak kvůli nedůvěře v socialistické bankovníctví, ale hlavně pro případ, že by se na trhu objevil nějaký druh žádaného zboží. Tak například v Motorletu Praha byla „velmi rozčilená uklízečka, která si našetřila 40 000 Kčs“⁸⁶, „na OV Horšovský Týn

⁸² NA, fond 19/13, a.j. 104, Bulletin Krajského výboru Komunistické strany Československa v Pardubicích č. 10, 27. 8. 1953.

⁸³ NA, fond Antonín Novotný, karton 42, Zajištění usnesení strany a vlády o peněžní reformě a zrušení lístkového systému v kraji Nitra, bez data.

⁸⁴ Zpráva krajského velitelství Státní bezpečnosti v Praze pro ministerstvo národní bezpečnosti o osobách, zajištěných v souvislosti s měnovou reformou, 24.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 194.

⁸⁵ Zpráva o stavu a výsledcích vyšetřování osob zatčených v souvislosti s měnovou reformou, provedených orgány Veřejné bezpečnosti, 22.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 158.

⁸⁶ NA, fond 19/13, a.j. 260, Zprávy ze zasedání rozšířených okresních výborů-ohlas na měnovou reformu, 31. 5. 1953.

jeden soudruh uváděl, že školní děti, které si celý rok šetřily na školní výlet si vyzvedly 29.5. své úspory ve výši 90 000 korun a nyní o ně přijdou.“⁸⁷ Reforma v lidech vyvolávala nenávist k lidově demokratickému zřízení. V Ilavě se jeden dělník „vyslovil, že komunisti sú vyvrhelia ľudskej spoločnosti a so zdravým rozumom ľudia nemôžu s tým súhlasiť“.⁸⁸ Lidé patřičně komentovali i bezpečnostní opatření při výměně peněz. V Ostravě zaznělo: „U výměny peněz je policajtů a vojáků jako červených psů a bylo by dobře je odvézt na brigádu do řepy.“⁸⁹ I za celkem nevinné výroky však byli jejich autoři poté stíháni a mohli se ocitnout před soudem.

Lidé nesouhlas vyjadřovali i jinými způsoby. Například 31. května v Praze 2 a 7 někdo do telefonních seznamů vepsal nápisy hanobící KSČ a lidově demokratické zřízení. V okrese Toužim se objevil na státní silnici nápis „Komunisté jsou vaše neštěstí, komunistům smrt.“⁹⁰ Objevily se i případy poškození pomníku J.V.Stalina.

Mezi lidmi se šířily letáky nejružnějšího znění. Text letáku zadržného 1. června v Piešťanech zněl: „Drazí bratři a sestry! Dolů s lupičskou vládou, která chce národ okrádat a klamat. Do boje proti bolševické vládě.“⁹¹ V okrese Kraslice bylo nalezeno 15 ručně psaných letáků s výzvou k povstání po vzoru „Benešova“ města Plzně.⁹² Ve Žďáru nad Sázavou se zase objevil plakát na němž byly přibity dvě roztržené bankovky s nápisy proti prezidentovi Zápotockém „a o tom, že naše měna je pevná, to že je komunistická pravda a pod bankovkami bylo napsáno: Rodná strano nažer se!“⁹³ V závodě Testroj Teplice kdosi vyzdobil nástěnku

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 215.

⁸⁹ Tamtéž, s. 158.

⁹⁰ NA, fond 19/13, a.j. 260, Zprávy ze zasedání rozšířených okresních výborů-ohlas na měnovou reformu, 31. 5. 1953.

⁹¹ Zpráva krajského velitelství Státní bezpečnosti v Praze pro ministerstvo národní bezpečnosti o osobách, zajištěných v souvislosti s měnovou reformou, 24.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 194.

Zpráva o stravu a výsledcích vyšetřování osob zatčených v souvislosti s měnovou reformou, provedených orgány Veřejné bezpečnosti, 22.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 158.

NA, fond 19/13, a.j. 260, Zprávy ze zasedání rozšířených okresních výborů-ohlas na měnovou reformu, 31. 5. 1953.

Tamtéž.

Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 215.

Tamtéž, s. 158.

NA, fond 19/13, a.j. 260, Zprávy ze zasedání rozšířených okresních výborů-ohlas na měnovou reformu, 31. 5. 1953.

⁹² NA, fond 19/13, a.j. 257, volné listy.

⁹³ NA, fond 19/13, a.j. 257, volné listy.

fotografií Antonína Zápotockého s textem „Davaj suda!“⁹⁴ Za vyjádření nespokojenosti bylo zatčeno několik lidí ze závodu Technosklo Železný Brod. Na jejich nástěnce byla postava dělníka, který držel v ruce bankovky a heslo „Za co jsi dělal 4 roky?“⁹⁵ Protistátní nápisy a letáky byly 3. června zaznamenány i na dalších místech, například v Teplicích, Chomutově a Děčíně.

Specifickou a symbolickou formou protestu byla tzv. kytíčková provokace. Čtvrtého června měli ve všech obvodech Prahy někteří chodci v ruce kytičky, v klopách karafiáty a trikolory. Vázy s květinami ozdobenými trikolorami byly umístěny i na pomníku na Václavském náměstí.⁹⁶ Podobně také na Turnovsku „v některých závodech přestala pracovat mládež a chodila v hloučcích s karafiáty v klopách po městě.“⁹⁷

Demonstrativní formou nesouhlasu u členů komunistické strany nebo ROH bylo vracení stranických resp. členských legitimací. Pro mnohé byla měnová reforma natolik traumatickou zkušeností, že ztratili víru v členství ve straně. Například jistá Lidmila Tomášková své vystoupení z ROH zdůvodnila takto: „Připustila-li odborová organizace, aby tisíce poctivých pracujících bylo naráz zbaveno všech poctivě vydělaných úspor a nedovede-li zabránit, aby pro svobodné a bezdětné byla mzda zdaněna ještě o 100% více, dnes, pak je odborová organizace pro pracující zbytečná a není možno platit členské příspěvky.“⁹⁸ Poslední kapkou často bylo popírání měnového opatření těsně před reformou a zdůrazňování údajně dobrého stavu ekonomiky. Vznikla tak situace, kdy řadoví komunisté přestali věřit vyšším stranickým kádrům a obviňovali je, že informace o blížící se reformě využili ve svůj prospěch na úkor neinformovaných.

Od pondělí 1.června, což byl zároveň první den výměny peněz, začaly propukat stávky a demonstrace. Důvodem k nim byly už zmíněné dlouhé schůze komunistů na pracovištích a mnohde také nesrovnalosti kolem vyplácení záloh. Ačkoliv měly být vyplaceny bez výjimky do 20. května, v nemalém množství podniků toto nařízení z nejrůznějších důvodů dodrženo

⁹⁴ Jirásek, Z.-Šůla, J.: c. d. , s. 108.

⁹⁵ Tamtéž, s. 122.

⁹⁶ NA, fond 19/13, a.j. 257, volné listy.

⁹⁷ NA, fond Antonín Novotný, karton 43, situační hlášení, 4. 6. 1953.

⁹⁸ Dopis, jímž zaměstnankyně Uhelných skladů Lidmila Tomášková oznamuje KV odborového svazu vystoupení z ROH in Musilová, D.: Měnová reforma a její sociální důsledky; ÚSD AV ČR, Praha 1994, s. 119-120.

nebylo a lidé zálohy dostali třeba až těsně před reformou⁹⁹, čímž jim byla záloha znehodnocena. Dalším problémem bylo v některých podnicích špatná interpretace přepočtu daně ze mzdy.¹⁰⁰ Na vypuknutí nepokojů mělo vliv i šíření nejrůznějších fám a nepodložených zpráv o demonstracích v jiných městech. To byl například důvod ke stávce v závodě Úpolen O2 Úpice, kde se od 3. června šířily řeči, že „Kladno a Ostrava stávkuje a že v Ostravě teče dělnická krev a že je třeba být solidární s dělníky.“¹⁰¹

Samotnému průběhu demonstrací se na tomto místě věnovat nebudu, plzeňské události zpracoval například Zdeněk Štěpánek¹⁰², podrobněji se stávkám a demonstracím věnovali Zdeněk Jirásek a Jaroslav Šůla¹⁰³, průběh protestů v jižních Čechách zpracoval Jiří Petráš¹⁰⁴.

Hromadné projevy nespokojenosti probíhaly hlavně ve dnech 1.-5. června, oficiální údaje¹⁰⁵ mluví o 32 359 stávkujících ze 129 závodů. Nicméně tyto údaje jsou neúplné a počet stávkujících byl zcela určitě vyšší. Navíc se ve většině případů těžko přesně určuje počet demonstrujících a i jednotliví autoři se v počtech účastníků protestů liší. V některých závodech se stávkovalo více dní za sebou, nejdéle zřejmě podnik Lesostavby Karlovy Vary, kde se nepracovalo dokonce 4 dny, což svědčí o neschopnosti stranického aparátu udržet klid a dostatečně obhájit potřebnost měnových opatření mezi obyvateli.

Za zmínku stojí fakt, že k nepokojům téměř nedocházelo v zemědělském sektoru. Existují záznamy¹⁰⁶ pouze o stávce v kravíně JZD Uherce 1. června a JZD Krupá a

⁹⁹ Například v plzeňských závodech V.I.Lenina dostali zaměstnanci zálohu na tři týdny až 28.května.

¹⁰⁰ Někteří funkcionáři považovali nezaplacenou daň ze mzdy za dluh občana vůči státu, který se má přepočítávat v poměru 5:1. Vzhledem k tomu, že samotná výše mzdy se přepočítávala v poměru 50:1, podle této logiky byla daň větší než mzda. Antonín zápotocký se k této věci dodatečně vyjádřil: „To byla zase taková početně teoretická chyba, kdy soudruzi hájili stanovisko, že nezaplacená daň ze mzdy je dluh občana vůči státu. ... Daň ze mzdy však není dluh občana vůči státu. ... Není proto možné vyplácet mzdu v poměru 1:50 a daň z ní srážet 1:5.“ Celostátní porada vedoucích tajemníků krajských výborů KSČ, tajemníků ÚV KSČ a vedoucích funkcionářů masových organizací, 11.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 12.

¹⁰¹ Část zprávy Svazu zaměstnanců v průmyslu textilním a kožařském o situaci po měnové reformě v krajích a některých závodech, 15.6.1953 in Kaplan, Váchová: c.d., s. 91.

¹⁰² Štěpánek Zdeněk: Plzeň 1. června 1953-Berlín 17.června 1953. Srovnání-ohlas ve světě in Západočeský historický sborník 2, Státní oblastní archiv v Plzni, Plzeň 1996, s. 393-396.

¹⁰³ Jirásek Z.-Šůla J.: Velká peněžní loupež aneb 50:1; Svítání, Praha 1992.

¹⁰⁴ Petráš J.: Peněžní reforma 1953 in Sborník archivu ministerstva vnitra, Odbor archivní a spisové služby ministerstva vnitra ČR, Praha 3/2005, s. 141-171.

¹⁰⁵ Přehled o stávkách a srovnání v jednotlivých závodech v době peněžní reformy in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 137-141.

¹⁰⁶ NA, fond Antonín Novotný, karton 43, Stručný přehled o stávkách, k nimž došlo v jednotlivých krajích po zveřejnění usnesení strany a vlády o peněžní reformě, bez data.

Československém státním statku Kostomlaty 4. června. Jako vysvětlení by se nabízela dlouhodobě poměrně špatná hospodářská situace většiny JZD, která neumožňovala zemědělcům vytvářet větší úspory a proto nebyli reformou tolik postiženi a neměli tedy důvod k radikálním projevům nespokojenosti. Zejména zemědělské obyvatelstvo na Karlovarsku, Ústecku a Liberecku vykazovalo při výměně peněz výrazně menší úspory než zbytek republiky. V těchto oblastech však byla výše úspor nezanedbatelně ovlivněna sociálním složením obyvatel. Jednalo se o regiony s výrazným zastoupením sociálně slabších vrstev a navíc tito lidé, kteří většinou do pohraničí přišli po roce 1945, nebyli zvyklí spořit. Naproti tomu bylo ale „vnitrozemské“ venkovské obyvatelstvo tradičně spořivější než obyvatelé měst a také zprávy z výměnných středisek a spořitelen potvrzují, že zemědělci, zejména ve středních Čechách nezanedbatelné úspory měli. Důvodem pasivity venkova tak zřejmě bude nemožnost otevřeně vyjádřit svou nespokojenost v relativně anonymním davu jako tomu bylo ve velkých průmyslových podnicích a s tím související obava z postihu. Navíc venkov stále ještě obcházelo strašidlo kolektivizace a dojmy z teprve nedávno přerušené akce Kulak.¹⁰⁷ Tato otázka by si však zasloužila podrobnější rozbor.

Také lze zaznamenat rozdíl mezi českými zeměmi a Slovenskem. Reakce na provedenou reformu na Slovensku nebyla tak bouřlivá, ale i tady se stávkovalo, ačkoliv počet stávkujících podniků nepřekročil 10.¹⁰⁸ Navíc tam nedošlo k demonstracím. Důvodů bylo několik. Na Slovensku chyběla vysoce koncentrovaná průmyslová střediska jako v Plzni, Ostravě či Praze, nebylo tu proto více lidí stejně postižených reformou na jednom místě, pozorněji tu také v klíčových dnech po reformě pracovaly bezpečnostní složky. V Čechách byla jejich pozornost poněkud otupena prvotním šokem a klidným přijetím reformy 30. a 31. května, naproti tomu na Slovensku byly od počátku ve vysoké pohotovosti oddíly Lidových milicí, fungovala i propracovaná cenzura poštovních zásilek. Zdeněk Jirásek¹⁰⁹ jako další možný důvod udává celkově nižší úspory dělnických kategorií na Slovensku, které proto byly

¹⁰⁷ Podrobněji např. Jech, K.: Soumrak selského stavu; Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2001.

¹⁰⁸ Odhad Z. Jirásky, viz Problémy měnové reformy 1953 na Slovensku in V tieni totality; Historický ústav SAV Bratislava 1996, s. 90-97.

¹⁰⁹ Tamtéž.

reformou méně zasažení než dělníci v českých zemích. Tento důvod však Vladimír Varinský¹¹⁰ považuje přinejmenším za diskutabilní. Poukazuje na skutečnost, že nespokojenost na Slovensku se projevovala hlavně mezi lidmi bez velkých úspor a mezi těmi, kteří se na malé úspory museli dlouho uskromňovat a reformou o ně přišli. Nespokojení byli i lidé bez úspor a s malými příjmy, kteří měli po měnové reformě a zavedení jednotného volného trhu problém s obživou.

O hlavních důvodech nespokojenosti už byla řeč, jaké však byly požadavky stávkujících a demonstrujících? Kromě radikálních názorů, požadujících zrušit celé usnesení o měnové reformě, se jednalo hlavně o dílčí ekonomické požadavky. V závodech, kde nebyla včas vyplacena záloha, protestující žádali o její přepočtení v poměru 5:1, což však bylo stranickými orgány rázně odmítnuto jako nespravedlivé vůči těm, kteří zálohu dostali včas.¹¹¹ Další požadavky se týkaly nejrozdílnějších úlev při přepočtu na novou měnu, například žádost, aby se hotovost do výše 5 000 Kčs staré měny měnila v poměru 1:1 nebo alespoň 5:1.¹¹² Časté byly stížnosti na nedostatečné vysvětlení zásad reformy a obavy, zda bude za nové platy a s novými cenami možné vyžít. V Plzni a Strakonicih byli už první den nepokojů zatčeni někteří dělníci¹¹³, což se následující dny stalo rozbuškou k dalším nepokojům, kdy demonstrující žádali jejich propuštění. Ve většině zpráv o stávkách a demonstracích však najdeme pouze oficiální důvod ke stávce a informace o jednotlivých protistátních výrocích účastníků nepokojů, ale stávkující jako celek nejspíš neměli jasně formulované jednotné požadavky, spíše šlo o živelné vyjádření nesouhlasu.

Za povšimnutí stojí, že většina žádostí měla spíše ekonomický ráz, šlo hlavně o nejasnosti v zásadách reformy a drobné ústupky z nich. Naproti tomu požadavky politického

¹¹⁰ Varinský, V.: Historické peripetie menovej reformy v roku 1953 s osobitým zreteľom na jeho vývoj na Slovensku in *Krízy režimov sovietského bloka v rokoch 1948-1989*; Pedagogická spoločnosť J. A. Komenského, Banská Bystrica 1997, s. 62-72.

¹¹¹ Celostátní porada vedoucích tajemníků krajských výborů KSČ, tajemníků ÚV KSČ a vedoucích funkcionářů masových organizací, 11.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 12.

¹¹² Zpráva odborové delegátky z podniku MÁJ v Hronově, 1.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 72.

¹¹³ Ve Strakonicih se jednalo o 4 osoby, které měly údajně pomáhat s organizováním a šířením nepokojů, v Plzni byli zatčeni dva členové deputace, která šla do budovy KNV žádat, aby se výměna neuskutečnila.

rázu lze zaznamenat jen ojediněle. Kromě jednotlivě doložených výkřiků typu „ať žije kapitalismus“ nebo „ pryč a komunisty“¹¹⁴ se výzvy ke svržení režimu objevovaly jen v anonymních letáčích a nápisech. Při demonstracích lidé používali spíše symbolické formy vyjádření nesouhlasu s panujícím režimem. Příkladem může být už zmíněná kytičková provokace nebo časté shromažďování nespokojených u pomníků prezidenta Masaryka, které byly považovány za symbol první republiky a doby před únorem 1948 vůbec. Často bylo shromáždění u pomníku spojeno se zpěvem písní typu „Teče voda teče“ a „Oral jsem oral“.¹¹⁵ Pouze v Plzni, kde se demonstranti zmocnili radnice a místního rozhlasu, zazněla městem výzva k vypsání svobodných voleb.

Otázkou je, do jaké míry byly projevy nesouhlasu organizovány. Oficiální prameny tvrdí, že přinejmenším některé stávky byly organizovány a dopředu připraveny „třídním nepřítelem“. Už zmíněná zpráva o dění v podniku MÁJ Hronov říká, že „tato stávka je organizována, což dokazují poznámky, výkřiky a dotazy, které byly zaměřeny jedním směrem.“¹¹⁶ Také demonstrace, ke které došlo ve Zbrojovce Strakonice 3. června byla údajně dlouho připravována a žádost o propuštění čtyř zatčených dělníků měla být pouze záminkou k protistátní akci.¹¹⁷ Fakt, že pracující někde vyjadřovali na vyhlášenou reformu jednotný negativní názor a ptali se na stejné věci, však podle mého názoru nelze vykládat jako projev organizovanosti stávkujících. Spíše to dokládá složitost usnesení o měnové reformě a s ním souvisejících opatření (například otázky daní ze mzdy), které pracující chtěli vysvětlit a všeobecný nesouhlas s provedenými opatřeními mezi lidmi, kteří měli nějaké úspory. Stávky vznikaly v drtivé většině živelně a neorganizovaně a stejně živelně přerůstaly v demonstrace. Pokud byl někdo ze stávkujících schopným řečníkem a veřejně vyjádřil mínění a názory

¹¹⁴ Např. Zpráva odborové delegátky z podniku MÁJ v Hronově, 1.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 71.

¹¹⁵ Zpráva o návštěvě Bohumínských železáren Gustava Klimenta, 4.-5.červen 1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d., s. 80. V Bohumíně dokonce demonstrující údajně „násilím vyhnali děti ze školy a přinutili je, ačkoliv děti usedavě plakaly, aby s nimi zpívaly uvedené písně.“ Tamtéž.

¹¹⁶ Zpráva odborové delegátky z podniku MÁJ v Hronově, 1. 6. 1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c. d. , s. 70.

¹¹⁷ „Celý průběh a charakter ukazoval, že nejde o usnesení strany a vlády o měnové reformě, ale že vystoupení bylo dlouho připravováno a že zatčení čtyř špiónů bylo podnětem k vyvolání protistátních akcí.“ Části zprávy výboru svazu zaměstnanců závodů všeobecného strojírenství pro předsednictvo ÚV Svazu o situaci v závodech po měnové reformě, 19. červen 1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c. d. , s. 93.

nespokojených, byl často oficiálními místy považován za organizátora protistátní akce a podněcovatele k nespokojenosti. K zatčení za pobuřování nebo nepřátelství vůči lidově demokratickému zřízení přitom stačilo často jen málo.

Celkově můžeme typy reakcí obyvatel shrnout takto:

souhlas	aktivní	agitace za reformu účast na protidemonstraci veřejné vyjádření souhlasu
	pasivní	podpis souhlasné rezoluce či socialistického závazku
nesouhlas	pasivní	nesouhlasné výroky v soukromí kytičková provokace
	aktivní	vystoupení z KSČ nebo ROH hanobící nápisy, nástěnky apod. výroba a distribuce letáků veřejné nesouhlasné výroky stávka, demonstrace

Je nutné zmínit i tresty za hospodářské přečiny v době provádění měnové reformy. Mezi nejrozšířenější patřilo zatajování zásob během provádění inventur, dále byly zaznamenány případy předražování a záměny cen na jednotném trhu (188 případů)¹¹⁸ a machinace proti zákonným ustanovením o výměně peněz (tady šlo zejména o snahu dosáhnout zvýhodněného výměnného poměru 5:1 u osob, které na ni neměly nárok), kterých bylo zaznamenáno 838¹¹⁹. Lidé s velkými úsporami někdy využívali těch, kteří na výměnu neměli téměř nic a dávali jim své peníze, aby jim je vyměnili v poměru 5:1. Ke dni 16. července bylo jen případů zatajování zboží zaznamenáno 1 465 a zabaveno bylo různé zboží v celkové hodnotě 17 600 730 Kčs (v nové měně).¹²⁰ Jednotlivé případy zatajování zboží byly zveřejňovány (často bylo ve výloze vystavováno i zabavené zboží) ve snaze udělat z nich exemplární odstrašující případy.

¹¹⁸ Kaplan, K.: Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953-1956; Barrister & Principal, Brno 2005, s. 89.

¹¹⁹ Tamtéž.

¹²⁰ Zpráva o dosavadních výsledcích Veřejné bezpečnosti při odhalování machinací v souvislosti s měnovou reformou, 16. 7. 1953 in Musilová, D.: c. d. , s. 120.

Okamžitě po potlačení stávek a demonstrací došlo k rozsáhlému zatýkání podezřelých osob a výslechům. Zatčen mohl být v podstatě kdokoli, kdo se demonstrace účastnil či jí jen přihlížel, zatýkalo se za nesouhlasné výroky o opatření strany a vlády nebo za projevenou nedůvěru straně a vládě. Dostatečným důvodem k zatčení byla i výměna velkých finančních částek. Často touto formou docházelo k vyřizování osobních účtů. Například jako přestupek v oboru výživy a zásobování a šíření nepravdivých zpráv byl kvalifikován výrok dělnice z Ostravy, že nemá co jíst a že v ČSR dojde k drahotě. Občas docházelo ke kuriózním situacím a přehmatům.¹²¹

V nejmasovějším měřítku se zatýkalo po demonstracích v Plzni. Podle oficiálních zdrojů zde bylo zatčeno přes sto lidí.¹²² Zatčení byli rozděleni do čtrnácti skupin a postupně v převážně veřejných procesech v průběhu července exemplárně souzeni. Dalším místem, kde se zatýkání dělo ve velkém měřítku byla Ostrava. Podle zprávy SNB¹²³ ze dne 23. června bylo zatčeno celkem 90 osob, z nich bylo propuštěno na svobodu 36 osob, vyšetřováno na svobodě 10 osob, ke spolupráci zavázáno 15 osob a 29 osob se nacházelo ve vazbě. V menší míře se zatýkalo v Praze a v českobudějovickém kraji.

Výše trestů se u jednotlivých odsouzených dost podstatně lišila. Obvinění mohli být odsouzeni k několika letům vězení, ztrátě občanských práv, propadnutí jmění nebo jeho části či k vystěhování z místa bydliště,¹²⁴ tyto tresty se mohly vzájemně kombinovat. V případě, že důvodem k zatčení byly jen malé prohřešky, nebo pokud byl obviněný dosud dobrý pracovník a svých činů litoval, byly tresty relativně mírné. Tito obvinění mohli být propuštěni ze zaměstnání, přeřazeni na jinou práci nebo byli vylučováni z ROH. Pokud se jednalo o členy KSČ, byli ze strany vyloučeni. Často byli také sociálně znevýhodněni, třeba odejmutím přídatků na děti nebo méně výhodnou sazbou daně. Typický příklad máme zaznamenán

¹²¹Například v Praze byl dne 4.června zatčen František Sodoma „z podezření, že se v jejich bytě sešla větší společnost a bylo domnění, že jde o nějakou nepřátelskou činnost. Po prošetření bylo zjištěno, že společnost oslavovala dvanácté výročí svatby, takže jmenovaný byl propuštěn na svobodu.“ Zpráva Krajského velitelství Státní bezpečnosti v Praze pro ministerstvo národní bezpečnosti o osobách, zajištěných v souvislosti s měnovou reformou, 24. 6. 1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c. d. , s. 195.

¹²² Zprávy krajské správy Státní bezpečnosti v Plzni o procesech s demonstranty pro hlavní správu StB ministerstva národní bezpečnosti, 16.-22. červenec 1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c. d. , s. 141-156.

¹²³ Zpráva o stavu a výsledcích vyšetřování osob zatčených při protistátních demonstracích v souvislosti s měnovou reformou, 23. 6. 1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c. d. , s. 160.

¹²⁴ Tento trest byl použit zejména v plzeňských procesech.

z plzeňských pekáren. Odtud 1. června odešlo z pracoviště před provozovnu 12 zaměstnanců ze zvědavosti, „do průvodu byli vtaženi a když zjistili, že jde o protistátní akci, vrátili se na pracoviště a pokračovali v práci.“¹²⁵ Těmto zaměstnancům byl za trest odejmut výdělek za tento den a byla jim o týden zkrácena dovolená. „Vědomi si svého provinění uzavřeli všichni individuální socialistické závazky.“¹²⁶ V Západočeských pivovarech Božkov byli čtyři zaměstnanci za nesouhlas s měnovou reformou přeloženi z administrativy na manuální práci (konkrétně do umývárny lahví) a dva z nich navíc šli na 6 týdnů na brigádu.

Celkově je možno říci, že kromě Plzně v masovém měřítku nedošlo k exemplárním politickým procesům. Také počet zatčených se zdá relativně nízký. Původně se zřejmě počítalo s většími projevy odporu a následně s řádově větším počtem zatčených a odsouzených.

Reakcí na vlnu projevů nespokojenosti v souvislosti s měnovou reformou mezi členy komunistické strany měly být vyhlášené prověrky. Podle směrnice z 18. června¹²⁷ bylo na pořadu dne „prověřit ve všech orgánech strany, jak se chovali v minulých dnech členové, kandidáti, funkcionáři strany, komunisté v masových organizacích, komunisté ve státním a hospodářském aparátě. Prověřit, jak aktivně pracovali a bojovali za provádění usnesení vlády a strany. Ty členy strany, kteří se ukázali malověrnými, kolísavými, ba i někde zaujímali nepřátelské stanovisko, odhalit, zbavit funkcí, postupovat proti nim ostře, ve smyslu ustanovení stanov strany, v zájmu upevnění ideologické a organizační jednoty strany.“ Navzdory ostré dikci této směrnice byly reálné výsledky prověrky chabé. Jednotlivé orgány, které zprávy o výsledku prověrky vypracovávaly, ze strachu z hrozícího postihu vykazovaly jen velmi obecně a neurčitě formulované závěry. Je jasné patrná obava odpovědných pracovníků, z nichž většina asi neměla úplně čisté svědomí, že by kárající oko strany mohlo dopadnout i na ně, takže o nějaké spontánní sebekritice nebo vzájemném odhalování

¹²⁵ Zpráva Krajského výboru Svazu zaměstnanců potravinářského průmyslu Plzeň o opatřeních závodních rad v souvislosti s plzeňskými událostmi 1. června 1953, 22. 6. 1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c. d. , s. 99.

¹²⁶ Tamtéž.

¹²⁷ Směrnice politického sekretariátu ÚV KSČ k zajištění výsledků měnové reformy a zrušení lístkového systému, Praha 18.6.1953 in Kaplan, K.-Váchová, J.: c.d.; s.44 an.

malověrných spolustraníků nemohla být ani řeč.¹²⁸ Tam, kde prověrku poctivě provedli, následovaly důtky, napomenutí a vylučování ze strany.

¹²⁸ Příkladem může být třeba Jihlava, kde „mnozí funkcionáři jsou mezi sebou solidární a neprovádí vzájemnou kritiku.“ NA, fond 19/13, a.j. 108, Bulletin 7, Průběh hodnocení měnové reformy v orgánech strany a masových organizací, 14. 7. 1953. Naproti tomu v Brně k tomuto úkolu přistoupili velmi horlivě a „...považovali za prvořadý úkol zjistiti u funkcionářů, kde je zastihla měnová reforma, zda podlehli nákupní horečce, jak propagovali usnesení, kolik peněz vyměňovali a jaké stanovisku zaujaly k měnové reformě jejich manželky.“ NA, fond 19/13, a.j. 124, Zpravodaj č. 27, Jak je zajišťováno usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ ze dne 18.6. o opatřeních k zajišťování výsledků peněžní reformy, 9. 9. 1953.

3. Hlavní trendy v sociálním vývoji od roku 1945 do provedení měnové reformy

Pro pochopení dopadů opatření strany a vlády o měnové reformě je nutný exkurz do sociálního vývoje předešlého období. Klíčová jsou zejména léta od únorového převzetí moci komunisty, ačkoliv některé tendence mají hlubší kořeny.

Během okupace se rozdílně vyvíjela situace jednotlivých skupin obyvatelstva. Spolu se stupňováním válečného úsilí rostla zaměstnanost v protektorátu, čerpající zejména z okruhu žen z domácností, studentů a penzistů. V souvislosti s „totální mobilizací“, nejvýrazněji od roku 1942, rostla porodnost, když se mladé ženy ve snaze vyhnout se pracovnímu nasazení snažily otěhotnět.¹²⁹ Významné byly přesuny v rámci jednotlivých odvětví a výrazná sociální mobilita, převážně sestupná. Klesl počet inteligence, vzrostl počet dělnictva, zejména průmyslového, menší nárůst zaznamenalo i zemědělství. Už v tomto období lze zaznamenat výraznou mzdovou preferenci určitých odvětví¹³⁰, nutných pro válečnou výrobu, zejména průmyslu zbrojního, kovozpracujícího a chemického. Také zemědělství jako válečně důležité odvětví bylo, zejména v počátku války, preferováno, později muselo ustoupit zbrojnímu průmyslu. Přesto byla situace zemědělců oproti průmyslovým dělníkům výhodnější, hlavně statkáři si polepšili díky participaci na černém trhu¹³¹.

Sociální, ale i hospodářské poměry Československa byly značně ovlivněny masivním pohybem obyvatel započatým bezprostředně po konci války. V rámci tzv. divokého odsunu a posléze odsunu organizovaného byly nuceny odejít z československého území téměř tři

¹²⁹ Svou roli však hrál i fakt, že do reprodukčního věku nastoupily populačně silné ročníky narozené po první světové válce.

¹³⁰ Výdělky v těchto oborech dosahovaly až dvojnásobku ve srovnání s odvětvími s minimální mzdovou hladinou. Průcha, V. a kol. Hospodářské a sociální dějiny Československa 1945-1992; Doplněk, Brno 2004, s. 552.

¹³¹ Část rolníků se dokonce díky spekulaci a inflačnímu znehodnocení koruny vymanila z předválečných dluhů. Tamtéž, s. 555.

milióny Němců¹³², na úbytku obyvatel se podílela i emigrace, nejsilnější po únoru 1948. Na druhou stranu do Československa přibýlo zhruba 197-220 tisíc¹³³ reemigrantů, nejvíc Volyňských Čechů, dále reemigrantů z Rumunska, Polska, Německa, Maďarska a dalších zemí. Celkovým výsledkem nejrůznějších přesunů byl pokles obyvatelstva v českých zemích k roku 1948 o dva a čtvrt milionu oproti roku 1941. Tento pokles se projevil z největší části v oblasti Sudet, odkud odešlo nejvíce lidí a Československo nebylo schopné tuto ztrátu nahradit. Noví osídlenci přicházející do pohraničí pocházeli z velké míry z nižších sociálních vrstev, bez potřebných znalostí k vedení výrobních nebo zemědělských podniků, ale hlavně bez vztahu k místu, do něhož přicházeli. Při prvních obtížích se často vraceli zpět do vnitrozemí nebo putovali pohraničím ve snaze najít co nejvýhodnější podmínky. Přes veškeré snahy státu byly dlouho podmínky v pohraničí pro život mnohem nepříznivější než ve vnitrozemí, chyběla dostatečná obchodní síť, nedostatečné byly dopravní a zdravotnické služby a podobně.

Po únoru 1948 se změnil samotný právní základ sociální politiky státu. Už 15. dubna 1948 byl slavnostně schválen zákon č. 99/1948 Sb. o národním pojištění. Přípravy koncepce tohoto zákona započaly ještě před rokem 1945 a podílelo se na něm mnoho odborníků. Zahrnoval jak nemocenské tak důchodové pojištění pro příslušníky všech sociálních skupin: povinně pojištění měli být zaměstnanci a jejich rodinní příslušníci, osoby samostatně výdělečně činné včetně provozovatelů svobodných povolání a spolupracujících členů rodin osob samostatně výdělečně činných. Pro případ nemoci byli pojištění veřejní zaměstnanci, důchodci pobírající důchod a nezaměstnaní pobírající podporu v nezaměstnanosti. Zákon rušil různé důchodové a nemocenské pojišťovny pro jednotlivé profesní skupiny, nahradila je Ústřední národní pojišťovna, do jejíž působnosti přešla všechna odvětví pojištění. Jednalo se na svou dobu o velmi kvalitní zákon, který poskytoval sociální jistoty širokému okruhu příjemců.

¹³² Konkrétně zhruba 2,82 milionu lidí. Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960 I.; ÚSD AV ČR, Praha 2007, s. 11. Z toho v rámci organizovaného odsunu mělo být přesídleno 1 750 000 Němců do amerického okupačního pásma Německa a 750 000 do pásma sovětského. V Československu zůstalo kolem 150 000 Němců, hlavně odborných pracovních sil a osob se smíšených manželství, antifašistů nebo osob uvolněných z transportu pro stáří či nemoc. Širůček, P. a kol.: Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj-současnost-výhledy); Melandrium, Slaný 2007, s. 165.

¹³³ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960, s. 12.

Brzy po schválení však začaly být některé principy zákona o národním pojištění zpochybňovány jako neslučitelné s novým ideovým kurzem společnosti a třídními hledisky. V rámci politiky „omezování a zatlačování samostatně výdělečně činných osob“ byla těmto osobám od roku 1950 odejmuta bezplatná lékařská péče. Postupně se prosazovalo velmi zjednodušené pojetí sociální politiky. Podle něj sociální politika souvisela se zvyšováním výroby, která sama vyřeší sociální problémy. Pokud bude odstraněna nezaměstnanost, nebude zapotřebí podpora v nezaměstnanosti, ani podpora chudých. Podle této logiky se rušily všechny nestátní sociální instituce fungující principu na vzájemné pomoci občanů a instituce charitativního charakteru. Zrušeno bylo i Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, jeho pravomoci si rozdělila ostatní ministerstva. Následovaly zákony schválené 19.12.1951, jednalo se o zákon o přebudování národního pojištění¹³⁴ a zákon o zdravotní péči¹³⁵. Nemocenské pojištění bylo odděleno od důchodového a svěřeno do správy Ústřední radě odborů. Praktické provádění nemocenského pojištění tak přešlo přímo na podnikové řízení. Možnost omezit některým lidem přístup k nemocenskému pojištění je postulována přímo v zákoně č. 102/1951 Sb. formulací „Ústřední rada odborů přebuduje nemocenské pojištění tak, aby se přiblížilo pracujícím, aby jeho dávky byly v souladu se zájmy výroby a pracujících a se zásadou odměny podle zásluhy.“¹³⁶ Od roku 1952 vyplácely podniky i rodinné přídavky. Sociální ochrana už nebyla poskytována všem občanům. Vyjmuty z ní byly osoby samostatně výdělečně činné¹³⁷ a ti soukromě hospodařící zemědělci, kteří nebyli schopni zaplatit pojistné a těch byla většina. V praxi tak ze zemědělců mohli být pojištěni jen členové JZD vyšších typů.

Zákony z prosince roku 1951 znamenaly změny i pro důchodové pojištění. Do důchodového pojištění byly převedeny všechny dosavadní nadlešovací zařízení (v českých zemích jich bylo 400, na Slovensku 85¹³⁸), což v praxi vedlo k jejich postupné likvidaci. Jednalo se i o revizi a snižování vyplácených důchodů. Přestože už zmíněný zákon

¹³⁴ Zákon č. 102/1951 Sb. o přebudování národního pojištění.

¹³⁵ Zákon č. 103/1951 Sb. o jednotné preventivní a léčebné péči.

¹³⁶ Zákon č. 102/1951 Sb. o přebudování národního pojištění.

¹³⁷ V říjnu 1949 bylo rozhodnuto o odložení rozšíření nemocenského pojištění na osoby samostatně výdělečně činné. Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu; Academia, Praha 2007, s. 145.

¹³⁸ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960; s. 221.

č.102/1951 Sb. umožňoval vládě přebudovat důchodový systém, jednání o tom se stále protahovalo. Revize důchodů tak přišla na pořad jednání znovu až na přelomu let 1952 a 1953. Ústřední rada odborů schválila osnovu vládního nařízení o úpravě nadměrných důchodů 2.1.1953. V této variantě měly být sníženy důchody „představitelům dřívějšího politického a hospodářského řízení, osobám, které se zvláštní horlivostí sloužily dřívějšímu kapitalistickému řádu, ... osobám, které mají nepřátelský postoj k lidově demokratickému řádu a pobírají důchody větší než 6 000 Kčs měsíčně.“¹³⁹ Zároveň měly být sníženy důchody z důchodového zabezpečení vyšší než 8 500 Kčs měsíčně, zaměstnancům v hornictví se nadměrné důchody měly snížit na maximální částku 9 000 Kčs.¹⁴⁰ Konečná varianta úpravy výše důchodů však spatřila světlo světa až v podobě vládního nařízení č. 22/1953 ze dne 17.dubna 1953. Toto nařízení, vydané v rámci tzv. „Akce D“¹⁴¹, se však už bezprostředně dotýká měnové reformy a bude zmíněno později.

Zmínila jsem snahu státu snížit vysoké důchody, drtivá většina vyplácených důchodů však nijak závratných částek nedosahovala, právě naopak. Jejich průměrná výše se navíc značně lišila u zaměstnanců, družstevních rolníků a samostatně hospodařících zemědělců.¹⁴² Na první pohled velmi nízké důchody byly však pro většinu příjemců dostačující vzhledem k nízkým cenám na vázaném trhu. Ještě o něco lépe na tom byli důchodci, kteří mohli využít prostředků uvolňovaných z vázaných vkladů, výše takto získaných příspěvků však byla omezena na maximální částku 2000 Kčs ročně a od začátku roku 1953 byla zrušena úplně. Celkově vzato disponovali v této době důchodci kupní silou, která vysoce převyšovala jejich kupní sílu o pět let později.¹⁴³

¹³⁹ VOA, Sekretariát ÚRO, ka 31, i.j. 531, Osnova vládního nařízení o úpravě nadměrných důchodů z důchodového zabezpečení.

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ Podrobněji o této akci např. Rákosník, J.: Akce D“ proti důchodcům, nepřátelům lidově demokratického režimu v roce 1953 In: Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku 1918-1989 - Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou. 1. vyd. 2007, Banská Bystrica.

¹⁴² V roce 1952 byla průměrná výše starobního důchodu zaměstnance 391 Kčs, družstevního rolníka 212 Kčs a samostatně hospodařícího zemědělce dokonce jen 180 Kčs (údaje v nové měně). Historická statistická ročenka ČSSR; SNTL, Praha 1985 (dále jen HSR), s. 417.

¹⁴³ Průměrná kupní síla na 1 důchodce v roce 1953 činila 403 Kčs, v roce 1953 pouhé 253 Kčs. NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1713, SÚS; Čs. statistika rok 1958, svazek č. 87: Bilance národního hospodářství ČSR za rok 1957.

Období od roku 1948 můžeme charakterizovat jako dobu velkých společenských přesunů, kdy velká část obyvatel Československa změnila z nejrůznějších důvodů své sociální postavení nebo alespoň vykonávanou profesi. Jedním z důvodů vynucené sociální mobility byly politické aspekty nového režimu a jeho snaha o vybudování nové společnosti. Ne nadarmo Karel Kaplan nazývá tuto dobu „zakladatelským obdobím komunistického režimu“.¹⁴⁴ Už od jara 1948 probíhaly postupně nejrůznější politicky motivované čistky namířené proti skutečným či domnělým odpůrcům nového režimu. První z nich, probíhající od března 1948, se týkala funkcionářů a aktivních členů nekomunistických stran, kteří byli propouštěni ze zaměstnání a stahováni z veřejného života. Z vysokých škol bylo vyloučeno 7 000 studentů¹⁴⁵, čistky proběhly v zájmových a společenských organizacích, týkaly se i dělníků a zaměstnanců, kteří byli členy nekomunistických stran nebo se nezúčastnili generální stávky 23. února. Podle Karla Kaplana se tato vlna perzekucí dotkla zhruba 250-280 tisíc lidí.¹⁴⁶ V souvislosti s událostmi všesokolského sletu v létě dopadla politická čistka na organizaci Sokol. Po usnesení Informačního byra KS o Jugoslávii z června téhož roku se postupně začala mezi vedoucími komunisty prosazovat teorie o zostřování třídního boje. Postupně se rozšiřoval nejen okruh perzekvovaných, ale i způsobů perzekuce. V padesátých letech se oběťmi stávali často dělníci i členové komunistické strany,¹⁴⁷ v souvislosti s likvidací malovýroby a soukromého zemědělství ve vysoké míře živnostníci a rolníci. Málokdo si tak mohl být svým postavením ve společnosti jistý.

Osoby postižené čistkami byli vyřazeni z veřejných funkcí, vyhozeni ze zaměstnání nebo přeřazeni na jiné pracovní místo s nižší mzdou, nejčastěji na manuální nekvalifikovanou práci, pokutovány nebo alespoň znevýhodněny negativním kádrovým posudkem. Mnohé oběti čistek byly odsouzeny bez soudu a končily v táborech nucených prací.¹⁴⁸ Vedení KSČ organizovalo také rozsáhlé nucené přestěhování nepohodlných osob, které proběhlo v několika vlnách. Cílem tzv. Akce B bylo „očistit velká města od reakce“ a zároveň získat

¹⁴⁴ Kaplan, K.: Československo v letech 1948-1953, 2. část; SPN, Praha 1991.

¹⁴⁵ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960, s. 66

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 65.

¹⁴⁷ Doslova hysterie se v tomto ohledu rozpoutala v souvislosti s procesem s Rudolfem Slánským.

¹⁴⁸ Tato praxe se změnila po roce 1950, nadále do táborů nucených prací přicházely jen osoby odsouzené řádným soudem. Blíže viz Kaplan, K.: Tábory nucené práce v Československu v letech 1948-1954; ÚSD AV ČR, Praha 1992.

takto uvolněné byty pro nové funkcionáře, důstojníky armády a Bezpečnosti. Jenom z Prahy bylo tímto způsobem vystěhováno kolem 3700-4000 osob¹⁴⁹, většinou do malých obcí, část byla odeslána do táborů nucených prací. V roce 1950 proběhla další stěhovací akce, tentokrát se muselo několik tisíc osob vystěhovat z pohraničních oblastí západních Čech v souvislosti s vytvářením bezpečnostních pásem v pohraničí. O rok později pak začalo vystěhováání tzv. vesnických boháčů či kulaků v rámci „akce K“. Lidé postižení jakoukoli formou perzekuce byli natrvalo poznamenáni špatným kádrovým profilem a obětmi se tak stávali i příbuzní a děti perzekvovaných, které měly prakticky uzavřenou cestu na většinu středních škol.

Do volných funkcí uprázdněných politickými čistkami nastoupili dělníci. Podle politiky „zostřování třídního boje“ měli vytvořit novou inteligenci těsně spjatou s dělnickou třídou. Do veřejných funkcí a státního a hospodářského aparátu přicházeli často zcela bez přípravy nebo jen s krátkým školením. Možností, jak získat nějakou vyšší pozici, bylo absolvování Ústřední dělnické školy, které fungovaly mezi lety 1949 a 1953. Od začátku se však potýkaly s problémy při náboru žáků, zejména proto, že podniky nechtěly uvolňovat zkušené a schopné dělníky z výroby, mnoho uchazečů navíc nesplňovalo věková a sociální kritéria pro přijetí. Celkem dělnické školy absolvovalo kolem pěti až šesti tisíc osob, které se poté většinou ocitly na vedoucích místech¹⁵⁰, bez ohledu na jejich skutečné schopnosti. „Noví lidé“ pro vedoucí místa byli samozřejmě připravováni také na univerzitách, kde se při přijímání nových studentů prosadil „třídní výběr“. Zájemci o studium na vysoké škole z řad dělnictva mohli využít k doplnění svých znalostí nutných pro další studium dělnické přípravy. Příliv nedostatečně připravených lidí do řídicích pozic měl samozřejmě za následek pokles celkové úrovně státního a hospodářského aparátu. Přes všechny snahy o další vzdělávání nově příchozích funkcionářů si většina z nich předepsanou kvalifikaci nikdy nedoplnila a mnoho z nich mělo jen základní vzdělání. Pro tuto dobu bylo typické, že na řídicích místech seděli lidé se základním vzděláním, zatímco vysokoškolsky vzdělaní odborníci dělali naprosto nekvalifikované podřadné práce.

¹⁴⁹ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960, s. 71.

¹⁵⁰ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960; s. 169.

Pro období po roce 1948 je typický poměrně rychlý růst celkové zaměstnanosti, který souvisel s mohutnou přestavbou struktury průmyslu. V roce 1948 všechna odvětví národního hospodářství zaměstnávala 5 545 000 pracovníků, v roce 1950 to bylo 5 577 000 a v roce 1952 už 5 600 000 osob.¹⁵¹ Zejména velké průmyslové podniky neustále požadovaly nové pracovní síly, které se stát snažil zajistit mimo jiné organizovanými náborovými akcemi nebo alespoň zajišťováním brigádníků. Speciálně pro tento účel bylo v roce 1951 zřízeno ministerstvo pracovních sil v jehož kompetenci byl nábor zaměstnanců a jejich rozmísťování podle potřeby plnění plánu a získávání a výchova mládeže pro dělnické profese. Nejmasovější byl přirozeně nábor pro doly a hutě. Například horničtí učni byli získáváni v rámci tzv. Lánské akce, nábor pro uranové doly byl označován jako „akce A“. Dalším zdrojem, byť nedobrovolných, zaměstnanců, hlavně pro nejnebezpečnější a nejtěžší práce, byli oběti politické perzekuce a vězni. Úspěšnost náborů měly zvyšovat i nejrůznější finanční příspěvky poskytované získaným pracovníkům, například příspěvek na výstroj, náklady na stěhování, dojíždějící pracovníci měli nárok na tzv. odlučné¹⁵². Podniky ale často nebyly schopné svým slibům dostát, takže naverbovaní zaměstnanci zase zakrátko nové pracovní místo opouštěli a snažili se najít výhodnější nabídku.

Na růstu zaměstnanosti se výrazně podílela zaměstnanost žen. Významnou roli v této skutečnosti sehrálo několik faktorů. Jedním z nich byla změna náhledu společnosti na pracující ženu. Už před válkou do zaměstnání nastupovalo více žen, které absolvovaly vyšší vzdělání a chtěly se profesně realizovat. Nezanedbatelnou roli tu hrál také proces ženské emancipace. V dělnických rodinách a v chudších rodinách na venkově bylo zaměstnání žen běžné už dříve, za okupace se však kvůli všeobecné pracovní povinnosti ženy zapojily do pracovního procesu hromadně. A to i v dříve výhradně mužských oborech, kde nahrazovaly muže odeslané na frontu. Pracovat tak začaly i ženy, které by za normálních podmínek zřejmě do práce nenastoupily. Dalším faktorem ovlivňující zvýšení zaměstnanosti žen po roce 1948 je faktor ekonomický, tedy nutnost přispívat do rodinného rozpočtu, protože postupující

¹⁵¹ Statistická ročenka ČSSR 1960, Praha 1960, s. 90.

¹⁵² Podrobněji např. Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu, s. 156.

platová a mzdová nivelizace vedla ke stavu, kdy výše příjmu rodiny závisela z větší části na počtu výdělečně činných osob v rodině.

Zaměstnávání žen bylo v této době výrazně propagováno a podporováno státem. Propaganda razila ideál pracující ženy, o jejíž děti se prostřednictvím sítě jeslí, školek a dalších institucí stará stát. Jen v roce 1953 přispěl stát ze státního rozpočtu na jesle 98 mil. Kčs, na mateřské školky 269,9 mil. Kčs a na družiny mládeže 75,5 mil. Kč.¹⁵³ Důležitým ukazatelem zájmu státu o péči o děti je nárůst míst v dětských zařízeních, jejich počet v jeslích stoupl z 6 050 v roce 1948 na 33 357 v roce 1953, počet míst v mateřských školách se ve stejném období zvýšil z 205 416 na 219 324.¹⁵⁴ Přestože počet dětských zařízení v tomto období rychle stoupal, nabídka ani zdaleka neodpovídala poptávce, navíc mnohá zařízení nesplňovala hygienické standardy a ani jejich zaměstnanci často neměli odpovídající kvalifikaci.

Významnou roli hrála snaha státu přesunout muže ze spotřebního a potravinářského průmyslu a obchodu do těžkého průmyslu a na jejich pozice dosadit ženy.¹⁵⁵ Přes veškerou snahu o zařazení žen do pracovního procesu zůstávalo mnoho žadatelek o zaměstnání bez přidělené práce. Roli hrála jejich často nedostatečná kvalifikace, ale také neochota podniků zaměstnat větší počet žen vzhledem ke jejich vyšší absenci kvůli povinnostem k rodině. Navzdory všem obtížím počet zaměstnaných žen stoupal absolutně i relativně. Zatímco v roce 1948 bylo zaměstnaných žen 2 054 728 o čtyři roky později jich pracovalo už 2 227 988¹⁵⁶, ve stejném období tak stoupl podíl žen z celkového počtu pracujících z 37,4% na 39,8%.¹⁵⁷ Nejvíce žen nastoupilo do průmyslu a stavebnictví, vnitřního obchodu, školství, kultury a bytového hospodářství. Naopak klesal počet žen zaměstnaných v zemědělství a ve společenských organizacích.¹⁵⁸ Nižší mzdy vyplácené ženám a také jejich koncentrace

¹⁵³ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960; ÚSD AV, Praha 2007, s. 128.

¹⁵⁴ VOA, Sekretariát ÚRO, ka 78, i.j. 676, Zpráva o dětských zařízeních ve vztahu k dalšímu zvyšování zaměstnanosti žen. Za zmínku stojí, že kromě jeslí denních existovala tato zařízení i s celotýdenním provozem a dokonce bylo možné ve výjimečných případech využít i jesle celoroční, byť bylo připouštěno, že taková separace rodičů od dítěte oslabuje jejich vzájemný vztah.

¹⁵⁵ Například jako součást akce „mobilizace pracovníků do těžkého průmyslu, zejména do těžkého strojírenství na léta 1951-1955“.

¹⁵⁶ HSR, s. 150.

¹⁵⁷ HSR, s. 149.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 150-151. V roce 1948 pracovalo v zemědělství 1 164 338 žen, v roce 1952 jen 1 039 885, ve společenských organizacích v roce 1948 pracovalo 14 652 žen, v roce 1952 pouze 9 003

v některých odvětvích vedla ke stále rostoucí feminizaci některých odvětví, jako například školství, ale i textilního a potravinářského průmyslu.

Zároveň s růstem celkové zaměstnanosti docházelo k velkým přesunům zaměstnanců uvnitř jednotlivých odvětví průmyslu. Největší nárůst počtu pracovníků se projevil v odvětvích těžkého průmyslu, který byl jednoznačně preferován. Jednalo se zejména o hornictví, hutnictví a strojírenství. Růst zaznamenala i další odvětví hospodářství, jako stavebnictví a doprava, věda a výzkum, komunální služby, zdravotnictví a sociální služby apod. Také přesuny zaměstnanců do preferovaných odvětví podporoval stát. Známá je například akce „77 500 administrativních pracovníků do výroby“, která však (podobně jako většina ostatních náborových akcí) skončila úspěšně pouze v krátkodobém horizontu. Z dlouhodobějšího hlediska se ukazovalo, že praktikovaný systém direktivního rozmísťování pracovních sil není efektivní a pracovní síly získané organizovaným nábořem na svých nových místech obyčejně dlouho nevydržely.

K rapidnímu poklesu došlo ve sféře služeb, což mělo samozřejmě své důsledky v jejich nedostatečné dostupnosti, protože nová struktura poskytování služeb nebyla ani zdaleka schopná nahradit dříve existující hustou síť soukromých řemeslníků a obchodníků. V souvislosti s nuceným odchodem některých živnostníků do průmyslu klesal počet pracovníků v obchodu a veřejném stravování. Také počet zaměstnanců v zemědělství vykazuje v tomto období znatelný pokles: v roce 1948 jich bylo 2 239 000, v roce 1959 už jenom 1 632 000.¹⁵⁹ Lidé pracující v zemědělství přecházeli do průmyslu většinou dobrovolně, utíkali před kolektivizací, případně před špatnými výsledky hospodaření JZD. Mladí lidé odcházeli ze zemědělství za vidinou vyšších výdělků v průmyslu.

Výše popsané změny v pracovním zařazení, které se týkaly statisíců lidí, samozřejmě vyvolaly spoustu problémů, které vedení státu řešilo jen s velkými obtížemi, pokud vůbec. Regiony, ve kterých se rozvíjel preferovaný těžký průmysl a hutnictví, byly naprosto nepřipravené na příchod mnoha nových zaměstnanců. Například na Ostravsku existoval kritický nedostatek bytů pro nově příchozí dělníky. Tento problém byl ještě v roce 1953

žen.

¹⁵⁹ Statistická ročenka ČSSR 1960, s. 90.

natolik závažný, že se mu ve svém projevu na celostátní poradě vedoucích tajemníků KV KSČ věnoval Antonín Zápotocký, který chtěl řešit nedostatek bytů pro brigádníky vystěhováním penzistů z Ostravy.¹⁶⁰ Brigádníci se tak často ocitali v naprosto nevyhovujících ubytovnách bez základního hygienického zázemí. Také jejich zásobování základními potravinami bylo leckde problematické. Mnoho lidí měnilo svůj obor působení nedobrovolně nebo nevěděli přesně, co je na novém pracovišti čeká, problémem bylo nedostatečné zaučení nově příchozích pracovních sil a také to, že část z nich na přidělený typ práce fyzicky nestačila. Sliby, na které byly noví pracovníci nalákáni, často neodpovídaly skutečnosti a nebylo výjimkou, že podniky slibovaly podmínky, o kterých věděly, že je nebude možné splnit, jako například sliby brzkého přidělení bytu nebo kariérního růstu. Důsledkem byla vysoká fluktuace, úrazovost a nemocnost zaměstnanců a brigádníků. Například administrativní pracovníci převedení do průmyslu v rámci akce „77 500“ se snažili vrátit do administrativních pozic právě díky dobrozdáním lékařů, že jsou nezpůsobilí vykonávat těžkou manuální práci.¹⁶¹

Brigádníci se navíc setkávali s nezájmem nebo přímo nenávistí ze strany stálých zaměstnanců, protože jim často přidělovali práci a zaučování brigádníka se považovalo spíš za nutné zlo než za pomoc v práci.¹⁶² Roli hrálo i to, že dlouhodobí brigádníci v dolech pobírali natolik vysoké příplatky, že se jim nevyplatilo přejít na stálý pracovní poměr. Tyto finanční výhody nevraživost stálých zaměstnanců ještě podporovaly. K nestabilitě počtu pracujících v těžkém průmyslu navíc přispívala skutečnost, že závody, které uvolnily své zaměstnance na brigády, je brzy povolávaly zpět na svá stálá pracoviště.

„Hon na pracovní síly“ měl několik příčin. Transformace hospodářství směrem k těžkému průmyslu a s ním spojené surovinové základně pohltila obrovské množství

¹⁶⁰ „Jak řeší soudruzi v Ostravě bytovou otázku, ubytování brigádníků? Nemají byty pro brigádníky. Ale že v Ostravě bydlí 9 000 penzistů v závodních bytech, tím se nezabývají. ... Samozřejmě, nemohou najednou vystěhovat 9 000 penzistů z Ostravy, ale kdyby za ta léta, co se o tom mluví, se tento kurs sledoval, mohla být Opava už zabydlena ostravskými penzisty a mohli jsme mít v Ostravě byty pro brigádníky.“ Těšnopisný záznam projevu Antonína Zápotockého na celostátní poradě vedoucích tajemníků KV KSČ, tajemníků ÚV KSS, vedoucích oddělení ÚV KSČ a vedoucích představitelů společenských organizací v Míčovně Pražského hradu in Musilová, D.: Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky; ÚSD, Praha 1994, s. 133-134.

¹⁶¹ Např. NA fond 19/13 (stranické informace), sign. 49, Informační zpráva č. 53, 1.7.1953.

¹⁶² Podrobněji o situaci brigádníků např. Kaplan K.: Proměny české společnosti 1948-1960; s. 153-157.

pracovních sil z jiných odvětví i sil dosud nevyužitých (již zmíněné ženy, důchodci apod.). Stát tak řešil nedostatek pracovních sil pouze extenzivním způsobem. Prostředky, které by umožnily snížit tlak na získání nových pracovních sil technickým rozvojem a nejrůznějšími inovacemi, odčerpávala masivní výstavba nových provozů těžkého průmyslu. Centrálně plánované rozmístění pracovních sil navíc nenutilo podniky efektivně využívat přidělený pracovní potenciál. Jednotlivé závody dokonce žádaly pracovní síly, které aktuálně nevyužily, jen pro případ, že by je potřebovaly v budoucnu. Podobná situace fungovala dokonce i ve státní správě. Až komicky působí třeba sdělení X. referátu okresního národního výboru Čáslav z 3.6.1953: „...zrušením vázaného trhu ubude X. referátům značná část agendy. Těmto referátům by měla být zavčas dána nová pracovní náplň ... aby nedocházelo k omezení již nyní malého stavu pracovníků v těchto referátech.“¹⁶³

S otázkou efektivity pracovních sil úzce souvisí otázka mezd. Hlavní zásadou pro rozdělování mezd mělo být třídní hledisko, práce měla být odměňována podle kvantitativních a kvalitativních měřítek práce a její společenské priority. To se však v systému centrálně rozmísťované pracovní síly a mzdových fondů ukázalo jako nepříliš reálné.¹⁶⁴ Postupně se tedy přecházelo na systém mzdových tarifů a k úkolové mzdě, od které si vedení strany slibovalo zvýšení produktivity práce. Normy však byly často stanoveny tak, aby bylo snadné je překročit a dosáhnout požadovaného výdělku bez zvýšení výkonnosti. To si vedení státu uvědomovalo a od roku 1950 měly být normy každý rok prověřovány a „zpevňovány“. Prověrky norem však v podnicích zhusta vedly ke konfliktům. Dělníci je považovali za útok na mzdy, normovači se dostávali do nezáviděníhodné situace, kdy se ocitali pod dvojitým tlakem. Snahy normovačů dělníci zhusta sabotovali například zpomalením tempa práce při normování. Zpevňování norem tak nebylo nijak výrazné a byly překračovány i o desítky a stovky procent. Z tohoto systému nejvíc profitovali právě úderníci, překračující normy

¹⁶³ SoKA Pardubice, fond Jednotný národní výbor, karton 1 Měnová reforma, Zpráva o provedení akce soupisu a přecenění zboží a zahájení prodeje v okrese Čáslav. Tento příklad je sice až z doby po měnové reformě, dobře však ilustruje neefektivní využití pracovních sil. Je příznačné najít v oficiálním sdělení informaci, že jeden z referátů okresní správy nemá co dělat, ale má na to málo lidí.

¹⁶⁴ Protože podniky neměly velký zájem na úsporách mzdových fondů, brzy po zavedení tohoto systému bylo častou praxí vyplácení černých mezd za předstíranou práci přes čas nebo neoprávněným vyplácením nejrůznějších příplatků. Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu, s. 160-161.

nejvíce. Získávali vysoké mzdy i další výhody, třeba zásobovací. Mezi ostatními dělníky však nebyli příliš oblíbeni, hlavně proto, že jejich pracovní výkony dodávaly vedení argumenty pro zpevňování norem. Na zvyšování mezd se podílely nejrozumnější mzdové a jiné preference dělníků v těžkém průmyslu, věrnostní příplatky nebo přídatkové lístky pro těžce pracující. Celá mzdová soustava byla natolik nevyvážená, že v některých odvětvích docházelo k tomu, že dělníci v součtu dosahovali vyšších výdělků než technici a ostatní řídicí pracovníci. I vedení strany si uvědomovalo, že tato skutečnost „brzdí úsilí o zvyšování kvalifikace a o dosažení odpovědnějších technických funkcí.“¹⁶⁵ Nutno ovšem dodat, že vysoké výdělky nebyly za dané situace dostatečnou motivací ke zvýšení výkonu. Po vyčerpání zboží na přiděl už lépe placeným zaměstnancům na nákup zajímavějšího zboží na volném trhu stejně nezbývalo dost peněz, takže od určité výše výdělku už neměli takový zájem na jeho zvyšování.

Vývoj průměrných mezd ve vybraných odvětvích (v nové měně)

	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Hutní průmysl a rudné doly	863	923	1102	1243	1365	1454
Strojírenství	777	821	922	994	1096	1196
Stavebnictví	-	842	1009	1050	1138	1204
Lehký průmysl-textil	501	581	643	712	763	825
Lehký průmysl-sklo	613	690	760	817	897	952
Potravinářský průmysl	772	803	880	910	950	1046
Vnitřní obchod		839	943	933	897	975
Zemědělství-státní statky	733	723	843	871	863	896
Učitelé	-	-	922/1156 ^a	1208	1220	1241 ^b
Zaměstnanci zdravotní péče	-	-	921/974 ^a	930	1163	-
Správní zaměstnanci	-	-	756/945 ^a	949	961	-

^a Před lomítkem průměrná mzda před platovou úpravou státních zaměstnanců provedenou k 1.4.1950, za lomítkem průměrná mzda po úpravě.

^b Průměrná mzda po měnové reformě.

Zdroj: VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 19, i.j. 206, Zpráva o vývoji mezd a platů v pětiletce 6.9.1954

¹⁶⁵ VOA, Předsednictvo ÚRO, ka 19, i.j. 206, Zpráva o vývoji mezd v pětiletce.

Porovnání průměrných mezd ve vybraných odvětvích s průměrnou mzdou techniků a úředníků v daných odvětvích (v nové měně)

		1949	1950	1951	1952	1953
Stavebnictví	Dělníci	842	1009	1050	1138	1204
	Index	100	120	125	135	143
	Technici	1503	1607	1632	1672	1548
	Index	100	107	109	111	103
	Úředníci	1136	1170	1175	1192	1134
	Index	100	103	103	105	100
Hutní průmysl a rudné doly	Průměr odvětví	-	-	1243	1365	1454
	Index	-	-	100	110	117
	Technici	-	-	1770	1898	1854
	Index			100	107	105
	Úředníci	-	-	1116	1117	1165
	Index		-	100	100	104
Lehký průmysl- textil	Průměr odvětví	-	643	712	763	825
	Index	-	100	111	119	128
	Technici	-	1079	1200	1344	1289
	Index				125	119
	Úředníci	-			1024	988
	index	-	100	111	95	92

Zdroj: VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 19, i.j. 206, Zpráva o vývoji mezd a platů v pětiletce 6.9.1954

Změny ve způsobu odměňování se nedotkly jen dělnických profesí, ale i státních zaměstnanců. Zrušena byla definitivita¹⁶⁶, zvláštní penzijní zaopatření a výhody za určitý počet let v zaměstnání, od roku 1951 byli státní zaměstnanci odměňováni podle příslušnosti k jednotlivým zaměstnaneckým skupinám (správní zaměstnanci, učitelé, zdravotníci apod.), což vedlo k disproporcím ve výši platů rámci jedné profesní skupiny. Přes veškerá mzdová opatření vedoucí k větší efektivitě hospodářství se prohluboval nepoměr mezi růstem mezd a produktivity práce.¹⁶⁷

Velmi citlivou záležitostí byla snaha vedení státu odstranit naturální požitky některých dělníků, vnímané v této době vedoucími komunisty jako pozůstatek minulosti. Přitom tyto požitky byly mezi dělníky velmi oblíbené a žádané a často tvořily významnou složku jejich

¹⁶⁶ Zákon č. 281/1949 Sb., kterým se mění předpisy o překládání veřejných zaměstnanců do výslužby.

¹⁶⁷ Například v roce 1950 vzrostla produktivita práce v průmyslu oproti roku 1949 o 10,6 % zatímco mzdy stouply o 11,9 %. V roce 1951 byl meziroční nárůst produktivity 6,8 %, nárůst mezd 7,5 %. VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 19, Zpráva o vývoji mezd v první pětiletce.

příjmu. Zaměstnanci například dostávali deputátní uhlí, naturálie v zemědělství apod., nejrozsáhleji pak byl tento systém uplatňován ve spotřebním a potravinářském průmyslu, v němž zaměstnanci dostávali přiděly cukru, piva, čokolády a jiných potravin, ale i třeba textil. Zejména tyto přiděly byly vedoucím komunistům tak říkajíc trnem v oku, protože zvyšovaly hodnotu mzdy v odvětvích, která nebyla státem preferovaná a znesnadňovala tak nábor zaměstnanců z těchto odvětví do těžkého průmyslu. Od roku 1951 měly být podle usnesení předsednictva ÚRO naturální požitky omezovány a nahrazeny finanční kompenzací nebo potravinovými lístky. Omezení ale narazilo na silný odpor postižených zaměstnanců, docházelo dokonce k hromadným výpovědím. Největší konflikt doprovázelo omezení vánočních příspěvků v roce 1951, které vyvrcholilo v Brně demonstrací asi 6 000 lidí z několika podniků.

Další podstatnou součástí příjmů obyvatelstva byly sociální příjmy a různé dotované služby, většinou nevázané přímo na mzdu. V dobových materiálech jsou označovány jako společenská spotřeba obyvatelstva. Mezi její hlavní složky patřilo dotované nízké nájemné a levná doprava¹⁶⁸, stejně jako dotovaná zdravotní péče. Velkou roli hrály nejrůznější rodinné přídavky, jako mateřský příspěvek, dětské přídavky a podobně. Do společenské spotřeby byly však zahrnovány i výdaje na kulturu a školství. Veškeré tyto příjmy přímo nevázané na mzdu byly samozřejmě silně propagovány a prezentovány jako velmi nadstandardní péče státu o své občany: „Přímá peněžní mzda není jedinou formou důchodu průmyslového dělníka (!). Socialistická společnost mu poskytuje další materiální výhody pro zvýšení životní úrovně jeho rodiny. Tato péče společnosti se jeví buď ve formě peněžní přímo jako placená dovolená, placené svátky, přídavky na výchovu dětí nebo nepřímo v různých zařízeních, sloužících k upevnění zdraví dělníka, jako péče o zdravé pracovní prostředí, rekreace, lázeňská léčení, zajištění stáří důchodem atd.“¹⁶⁹ Po celé období 1948-1953 se společenská spotřeba zvyšovala rychleji než spotřeba osobní, dokonce i v letech 1951-1952, kdy osobní spotřeba v důsledku stagnace hospodářství mírně poklesla.

¹⁶⁸ Tramvajenka stála 3 Kčs, stejně jako poštovné za dopis. HSR, s. 209.

¹⁶⁹ VOA, Sekretariát ÚRO, ka 42, i.j. 587, Ukazatelé společenské spotřeby v československé republice a jejich vývoj v 5 LP.

Dosud jsme se zabývali hlavně situací dělníků v průmyslu, ale k velkým změnám docházelo i na venkově. Sociální situace většiny rolníků byla otřesena. Od roku 1949 probíhala násilná kolektivizace spojená s potíráním údajných kapitalistů na vesnici. Ke vstupu do družstev byli zemědělci nuceni neúměrně vysokými povinnými dodávkami a nízkými výkupními cenami jejich produktů. Proti soukromým zemědělcům s větší výměrou půdy rozpoutalo vedení státu štvavou kampaň, mnoho z nich se stalo obětmi vykonstruovaných procesů. Na soukromě hospodařící rolníky těžce dopadala opatření, která je diskriminovala ekonomicky. Spolu s živnostníky a soukromými podnikateli byli vyloučeni z vázaného trhu, byli tak odkázáni výhradně na volný trh s několikanásobně vyššími cenami oproti trhu vázanému. Další ranou byl potom nucený výkup zemědělských strojů probíhající od roku 1950. Soukromí zemědělci odolávající kolektivizaci se většinou ocitli na samé hranici bídy nebo dokonce pod ní.

Také životní úroveň většiny členů JZD byla nízká, hlavně kvůli nevalným hospodářským výsledkům. Ty byly zejména důsledkem nezájmu zemědělců na výsledku své práce, roli hrála i nezkušenost členů družstev a hlavně neschopnost jejich vedení, ve kterém se ocitali lidé bez jakýchkoli znalostí o zemědělství. Mnohem vyšší životní úrovni se těšili takzvaní kovorolníci, tedy rolníci, kteří měli ještě dělnickou profesi a pro které tedy nebylo zemědělství jediným zdrojem obživy, ale spíše vítaným přílepšením k příjmu z průmyslu. Násilná kolektivizace spolu s odchodem desítek tisíc zaměstnanců měly za následek citelný úpadek zemědělské výroby. Pokles zemědělské výroby vedl k potížím se zásobováním, které nakonec bylo nutné řešit ve velké míře dovozem potravin.

Pro životní úroveň rodiny byla často určující zásadní možnost či nemožnost nakoupit potraviny a jiné zboží na lístky. Od roku 1949 fungoval dvojí trh: vázaný trh na lístky za nízké ceny a volný trh za ceny několikanásobně vyšší¹⁷⁰. Jak už bylo zmíněno, některé skupiny obyvatel byly z vázaného trhu vyloučeny¹⁷¹ a byly proto odkázány na mnohem dražší

¹⁷⁰ Na začátku padesátých let byly volné ceny potravin, textilu a obuvi většinou 2-4 násobkem cen na vázaném trhu, v některých případech dokonce 7-9 násobkem (cukr, sádlo). Průcha a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století; Svoboda, Praha 1974, s. 302.

¹⁷¹ Vyloučení z vázaného trhu bylo zdůvodněno vysokými úsporami těchto lidí, kteří údajně díky bezprácnému zisku měli dost peněz na dražší zboží. To ale ve většině případů neodpovídalo pravdě a

zboží na volném trhu, což samozřejmě negativně ovlivňovalo i jejich životní úroveň. Sortiment zboží dostupného na vázaném trhu se postupně zužoval, stejně jako okruh příjemců potravinových lístků. Také výše přidělů potravin se měnila v závislosti na aktuální hospodářské a politické situaci. Například v roce 1951 došlo k obnovení lístkového hospodaření u chleba a moučných výrobků, od září 1952 byly znovu pouze na lístky prodávány brambory z aktuální sklizně.¹⁷² Poslední velká změna přidělového systému proběhla k 1.1.1953. Byly sníženy dávky pro tzv. kovorolníky, z vázaného trhu byli úplně vyloučeni soukromí podnikatelé včetně členů jejich rodin „příslušníci domácností vesnických boháčů včetně dětí, a to i tehdy, jestliže jsou zaměstnání ve veřejném sektoru, pokud žijí ve společné domácnosti“¹⁷³ a někteří důchodci, bývalí vyšší státní úředníci z let do roku 1945 a vdovy, které po nich dostávají důchod. Zároveň byla z obchodování na vázaném trhu vyškrtuta káva,¹⁷⁴ toaletní mýdlo a veškeré cukrovinky. Na lístky na vejce měly nadále nárok pouze děti a mladiství do 18 let. Protože se vedení strany snažilo dodržet smluvní dodávky cukru do zahraničí i přes špatnou úrodu řepy, klesla dávka cukru na lístky, nejvíce důchodcům.¹⁷⁵

celé opatření se stalo nástrojem třídního boje a snahy zlikvidovat skupiny obyvatel, kterých se týkalo. .

¹⁷² NA, fond Úřad předsednictva vlády-běžná spisovna, ka 1388, Vyhláška ministerstva vnitřního obchodu o prodeji brambor.

¹⁷³ VOA, fond Sekretariát ÚRO, ka 31, i.j. 532, Zasedání sekretariátu ÚRO 14.1.1953.

¹⁷⁴ Její cena se na volném trhu vyšplhala na cenu 1500 Kčs za kilogram (předtím na vázaném trhu byla za 158,5 Kčs), podobně se vyvíjela cena čaje (na vázaném trhu 200 Kčs/kg, po uvolnění v roce 1952 1600 Kčs/kg) a čokolády (80Kčs/kg v roce 1951 a 1000 Kčs/kg o rok později). Pro srovnání, průměrná měsíční mzda pracovníka v socialistickém sektoru národního hospodářství v roce 1952 byla 1050 Kčs. HSR, s. 205 a 153.

¹⁷⁵ VOA, fond Sekretariát ÚRO, ka 31, i.j. 532, Zasedání sekretariátu ÚRO 14.1.1953.

Maloobchodní ceny některých druhů zboží

	Chléb žitnopšeni čný ¹	Brambory pozdní ¹	Sýr (eidamská cihla) ¹	Pivo lahvové 10° (Kčs/0,5l)	Oblek pánský vycházko vý (vlněný)	Polobotky pánské	Punčochy dámské silonové silnější
1945	3,0	1,60	67,0	2,40	810	140	24,3
1948	5,0	2,10	52,0	3,20	1 500	329	-
1949	5,0	1,90	92,0	3,20	1 550	458	-
1950	5,0	1,85	113,0	7,0	2 300	458	-
1951	8,0	1,85	100,0	9,0	-	458	-
1952	8,0	1,90	100,0	9,0	3 750	460	230

¹ Ceny v Kčs/kg na vázaném trhu

Zdroj: HSR, s. 204-209.

Podhodnocovaný spotřební a potravinářský průmysl spolu se stále méně výkonným zemědělstvím¹⁷⁶ vedl k výraznému nedostatku zboží na trhu. Tento nedostatek vedl k inflaci a zvyšování cen. „Peníze v oběhu spolu s prostředky na vkladních knížkách značně převyšovaly úhrnnou nabídku zboží a služeb; nerealizovatelná kupní síla narostla do rozměrů, které podlamovaly stabilitu koruny a oslabovaly hmotnou zainteresovanost obyvatelstva.“¹⁷⁷ Vzhledem k tomu, že mzdy a ceny, respektive životní náklady, rostly v podstatě paralelně, byl růst reálných příjmů během první pětiletky jen malý.

Přes všechny výše zmíněné problémy se zvyšovala osobní i společenská spotřeba na jednoho obyvatele, zejména díky lidem ve vyšší příjmové skupině. Největší vzestup spotřeby oproti stavu před válkou zaznamenaly dělnické rodiny. Naopak většina úřednických rodin¹⁷⁸ si pohoršila a řada z nich bilancovala na úrovni životního minima. S menšími výkyvy rostla zejména spotřeba potravin: masa, mléka, másla, cukru. Naopak některé druhy potravin nebylo téměř možné sehnat, oproti předválečnému stavu například výrazně poklesla spotřeba dříve oblíbených luštěnin nebo kávy.¹⁷⁹ Prodej průmyslových výrobků v důsledku omezené výroby

¹⁷⁶ Hrubá zemědělská produkce českých zemí vyjádřená v tisících Kčs (přepočteno na novou měnu) se s výkyvy spíše snižovala. Vrcholu dosáhla v roce 1950 (45 217 391 Kčs), aby se následující roky propadla a stále snižovala (43 818 198 Kčs v roce 1951, 41 329 071 Kčs v roce 1953). HSR, s. 495.

¹⁷⁷ Průcha a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století; Svoboda, Praha 1974, s. 302.

¹⁷⁸ Nejhůře na tom byly učitelské rodiny, naopak u příslušníků nové inteligence příjmová hladina rostla.

¹⁷⁹ V roce 1936 byla průměrná spotřeba luštěnin na 1 obyvatele/rok 4 kg, v roce 1952 už jen 1,5 kg, v případě kávy jsou tato čísla 0,56 kg v roce 1936 a 0,17 kg v roce 1952. HSR, s. 371.

kolísal, ale i přesto rostl mezi obyvateli počet vlastníků spotřebního zboží jako jsou pračky nebo rozhlasové přijímače. Velkým výkyvem prošla spotřeba v letech 1951 a 1952 v souvislosti s přestavbou prvního pětiletého plánu. Společenská spotřeba i nadále rostla, spotřeba osobní výrazně stagnovala¹⁸⁰, což se samozřejmě negativně projevilo na životní úrovni obyvatelstva.

Spotřeba potravin na 1 obyvatele za rok (v kg)

	Mléko a mléčné výrobky	Maso a masné výrobky	Vejce (kusy)	Chléb	Cukr rafinovaný	Brambory
1948	173,1	28,9	114	74,8	22,4	113,5
1949	195,5	33,0	140	77,9	26,5	122,4
1950	212,5	44,8	157	89,1	26,3	134,7
1951	227,5	39,5	176	81,8	29,3	132,5
1952	225,5	42,2	171	87,0	28,9	121,8

Zdroj: HSR, s.370-371.

Prodej průmyslového zboží v maloobchodní síti

	Jízdní kola	Chladničky a mrazničky	Pletací a šicí stroje	Rozhlasové přijímače
1949	169 863	4 745	29 470	234 000
1950	201 409	13 269	35 150	221 301
1951	129 425	7 749	33 493	231 655
1952	107 925	3691	27 177	169 825

Zdroj: HSR, s.341-342.

Obstarávání většiny zboží však vzhledem k jeho nedostatku zabralo neúměrné množství času a námahy. Fronty v podstatě na cokoli se staly dobovým koloritem. Bylo obvyklé mít doma v hotovosti větší sumu peněz pro případ, že by se nenadále na trhu objevilo nedostatkové zboží.

Komplikací při růstu životní úrovně byl nedostatečný přírůstek nových bytů, zejména v průmyslových oblastech, kde probíhaly ve velkém náborů pracovních sil, aniž by pro ně bylo dost ubytovacích kapacit. Bytová výstavba ani zdaleka nedosahovala míry

¹⁸⁰ Zatímco meziroční přírůstek osobní spotřeby byl v roce 1950 16,3%, v roce 1951 už jen 1,0%, o rok později 2,3%. Průcha a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století, s. 426.

z meziválečného období, ačkoliv propaganda tvrdila opak. Přesto počet dokončených bytů zvolna stoupal: v roce 1948 bylo dostavěno 11 883 bytů, v roce 1952 už 30 350 bytů.¹⁸¹

Celkově je možné říci, že trvalé podhodnocování spotřebního průmyslu vedlo mezi lety 1948-1953 k poklesu podílu osobní spotřeby na užitém národním důchodu ze 75,2 % na 58,9 %.¹⁸² Zvyšování maloobchodních cen a existence dvojího trhu znamenala pro většinu lidí stagnaci jejich reálných příjmů, která byla vyrovnávána pouze příjmy ze společenských fondů případně zapojením dalších členů domácnosti do pracovního procesu. Pro finanční zajištění rodiny se tedy čím dál více stávalo podstatné, kolik jejích členů je výdělečně činných. Přetrvávající zásobovací problémy a nedostatek běžných spotřebních předmětů spolu s politikou strany přispíval k všeobecné nejistotě ve společnosti a u části obyvatel se pomalu dostavovalo vystřízlivění z budovatelských ideálů.

¹⁸¹ VOA, Sekretariát ÚRO, ka 42, i.j. 587, Ukazatelé společenské spotřeby v československé republice a jejich vývoj v 5 LP. V tomtéž materiálu jsou uvedené i počty nových bytů z let 1929 (76 603 bytů), 1933 (43 658 bytů) a 1937 (46 352), u těchto čísel však s poznámkou „nezveřejňovat“.

¹⁸² Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu, s. 194. Naproti tomu výrazně rostly třeba výdaje na obranu: ze 2 na 10 %.

4. Bezprostřední sociální dopady měnové reformy

Aby bylo možné pochopit celkový dopad měnové reformy na obyvatelstvo, je nutné vzít v úvahu i další vládní nařízení, která byla schválena zároveň se zákonem o peněžní reformě. Jedná se o vládní nařízení ze dne 30. května 1953 o opatření v oboru mezd, důchodů a některých sociálních dávek v souvislosti se zrušením lístkového systému zásobování¹⁸³ a vládní nařízení z téhož dne, kterým se upravují procenta zvýšení a snížení daně ze mzdy.¹⁸⁴

Podle prvního nařízení došlo k úpravě výše mezd. Základní časové i úkolové mzdové sazby dělníků se zvýšily o 0.34-0.70 Kčs v nové měně. Nejvíce si polepšili horníci zaměstnaní pod zemí, dělníci v povrchových zařízeních přímo souvisejících s dolem a dělníci v hutních provozech, tedy opět dělníci v privilegovaných odvětvích těžkého průmyslu. Základní měsíční platy ve výši do 1 000 Kčs byly zvýšeny o 60 Kčs, platy od 1 000 do 1 200 Kčs o 40 Kčs, základní měsíční platy nad 1 200 Kčs byly ponechány na stejné výši. Z těchto čísel je zřejmé pokračování trendu ve zvýhodňování dělníků v těžkém průmyslu a naopak snaha o platovou nivelizaci u nepreferovaných zaměstnanců.

Zvýšeny byly i důchody a to takto: starobní a invalidní důchody, pokud jejich výše nepřesahovala 600 Kčs měsíčně, o 20 až 50 Kčs měsíčně; vdovské důchody, pokud jejich výše nepřesahovala 360 Kčs měsíčně, také o 20-50 Kčs měsíčně; sociální důchody o 50 Kčs měsíčně, šlo-li o sociální důchod manželské dvojice, byl zvýšen o 75 Kčs měsíčně. Důchody oboustranně osiřelých siroteků byly zvýšeny o 20 až 60 Kčs, pokud ovšem nepřekračovaly částku 200 Kčs měsíčně. Osobám, které pobíraly několik důchodů, bylo zvýšení vyměřeno z celkové částky všech důchodů.

Dalším opatřením bylo sjednocení výchovného na děti, přiznávaného k invalidním a starobním důchodům, a rodinných přídatků a výchovného. Jeho výše vypadala takto: 70 Kčs měsíčně na 1 dítě, 170 Kčs měsíčně na 2 děti, 310 Kčs na 3 děti, 470 Kčs na 4 děti, 630 Kčs

¹⁸³ Sbírka zákonů republiky Československé, 42/1953 Sb., Vládní nařízení ze dne 30. května 1953 o opatření v oboru mezd, důchodů a některých sociálních dávek v souvislosti se zrušením lístkového systému zásobování.

¹⁸⁴ Sbírka zákonů republiky Československé č. 43/1953 Sb., Vládní nařízení ze dne 30. května 1953 kterým se upravují procenta zvýšení a snížení daně ze mzdy.

na 5 dětí a na každé další dítě 160 Kčs měsíčně.¹⁸⁵ Výchovné na děti, přiznané k vdovským důchodům, bylo stanoveno takto: 120 Kčs měsíčně na 1 dítě, 260 Kčs na 2 děti, 420 Kčs na 3 děti a 160 Kčs měsíčně na každé další dítě. Zaměstnancům, kteří byli držiteli půdy o výměře nad 0,5 ha (v pastvinářských oblastech nad 2 ha), případně rodinným příslušníkům takových osob byl ponechán rodinný přídatek i nadále v dosavadní výši.

Druhým nařízením byla změněna výše daně ze mzdy. Poplatníkům, kteří vyživují jednu nebo žádnou osobu byla navýšena o 100% daně, poplatníkům, kteří vychovali alespoň 1 dítě o 66% daně, stejně tak manželkám nebo družkám, které pobírají mzdu a žijí s manželem či druhem ve společné domácnosti, pokud pečují alespoň o 1 dítě, nebo ho vychovaly¹⁸⁶. Naopak základ daně byl snížen osobám, které vyživují větší počet osob (o 30% u 3, o 50% u 4 a o 70% u 5 či více vyživovaných osob).

Z výše uvedených čísel vyplývá, že se stát snažil alespoň částečně kompenzovat pracovníkům ve vysoce placených odvětvích ztrátu jejich úspor zvýšením platu, zároveň však dokumentují pokračující trend k mzdové nivelizaci. Úpravy přídavků na děti a daně ze mzdy potom jednoznačně ukazují na snahu zvýhodnit rodiny s více dětmi, přestože ve výsledku právě tyto rodiny, jak ještě uvidíme, vyšly z reformy jako jedna z nejvíce poškozených skupin obyvatel. Zcela zanedbatelné je zvýšení důchodů a sociální situaci důchodců nijak neřešilo.

Nyní se podíváme, jak měnová reforma a zrušení vázaného trhu ovlivnilo jednotlivé skupiny obyvatel. V *Usnesení vlády a ÚV KSČ o provedení peněžní reformy a zrušení lístků na potravinářské a průmyslové zboží*¹⁸⁷ bylo jasně řečeno, proti komu má být celé opatření namířeno. Byli to „kapitalistické živly i spekulanti“,¹⁸⁸ kteří mohou „ve městech i na vesnici pod ochranou reakčních stran hromadit zisky z průmyslových, obchodních a stavebních podniků, které jim zůstaly ještě v rukou, a kořistit z pokoutních prodejů a zatajených zásob, z černého trhu, z rozvracení zásobování obyvatelstva a z okrádání státu machinacemi

¹⁸⁵ Před měnovou reformou v přepočtu na novou měnu vypadala výše přídavků takto: na 1 dítě 38 Kčs, na 2 děti 86 Kčs, na 3 děti 144 Kčs, na 4 děti 212 Kčs a na 5 dětí 290 Kčs. VOA, fond Sekretariát ÚRO, karton 42, i.j. 587, Ukazatelé společenské spotřeby v Československé republice a jejich vývoj v 5LP.

¹⁸⁶ Zvýšení o 100% se vybíralo, pokud měsíční základ daně převýšil 460 Kčs měsíčně, zvýšení o 66% pokud byl daňový základ větší než 560 Kčs (v nové měně).

¹⁸⁷ Usnesení vlády a ÚV KSČ o provedení peněžní reformy a zrušení lístků na potravinářské a průmyslové zboží, 30. 5. 1953 in Musilová, D.: c. d. , s. 100-110.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 100.

v zahraničním obchodě.¹⁸⁹ Ve skutečnosti byli postiženi téměř všichni. Bezprostředně po vyhlášení reformy máme zprávy o mnoha životních tragédiích, kdy lidé přišli o celoživotní úspory a toto trauma vedlo dokonce k sebevraždám, jak ve svých pamětech vzpomíná například Rosemary Kavanová: „Po cestě do Prahy se nějaká stará paní svěrovala své sousedce, že její bratranec a jeho žena spáchali po nedávné měnové reformě (už druhé) sebevraždu. Přišli o všechno.“¹⁹⁰ Tato reakce na ztrátu úspor je sice extrémní, ale bohužel ne ojedinělá.

Významnou roli ve změně hospodářské situace jednotlivých vrstev společnosti sehrála změna maloobchodních cen. V usnesení o zrušení potravinových lístků bylo deklarováno, že „dosavadní komerční ceny potravin se snižují v průměru o 31%, ceny průmyslového zboží o 37% a jediné ceny zboží, které se i dosud prodávalo bez lístků, se snižují v průměru o 7%.“¹⁹¹ Relativně vyšší ceny potravin měly zajistit stabilitu trhu vzhledem k nedostatečným fondům některých druhů potravin a také umožnit zvýšení výkupních cen zemědělských produktů a tím motivovat zemědělce k vyšší produkci. Ceny průmyslového zboží byly stanoveny nižší proto, „aby byly vytvořeny podmínky pro relativní přesun poptávky a potravin na ty výrobky, jejichž výrobu jsme schopni rozšiřovat daleko rychleji, než výrobu zemědělskou (sic!).“¹⁹²

Vzhledem k tomu, že mzdy a platy byly přepočítány v poměru 5:1 a jejich další zvýšení, včetně zvýšení například přídatků na děti¹⁹³, nebylo nijak závratné, bylo podstatné navýšení životních nákladů více než zřejmé. K sociální stabilizaci naopak přispívalo i nadále nízké nájemné (podíl nájemného na výdajích činil pouze kolem 10% i méně¹⁹⁴) a další příjmy obyvatelstva spadající do kategorie společenské spotřeby (dotované stravování v závodních jídelnách, rekreace, dotované zdravotnictví a školství, zařízení pro děti apod.), které

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 101.

¹⁹⁰ Kavanová, R.: *Cena svobody*; Doplněk, Brno 1997, s. 159.

¹⁹¹ Usnesení vlády a ÚV KSČ o provedení peněžní reformy a zrušení lístků na potravinářské a průmyslové zboží, 30. 5. 1953 in Musilová, D.: c. d., s. 103.

¹⁹² NA, fond ÚPV-tajná spisovna, ka 1711, Rozbor cenového vývoje a reálných mezd ve srovnání s rokem 1937 podle nového schematu indexu životních nákladů státního úřadu statistického, 3.9.1957, s. 8.

¹⁹³ Například za 70 Kčs v nové měně, což byl přídatek na 1 dítě, bylo možné koupit 2,5 kg rýže, 2,6 kg vepřového masa (bůček), 1,5 kg másla.

¹⁹⁴ Musilová, D.: c. d., s. 27. Historická statistická ročenka uvádí podle statistiky rodinných účtů průměrné výdaje za nájemné a komunální služby na 1 člena domácnosti pro rok 1953 u domácností dělníků 117 Kčs, u domácností zaměstnanců 190 Kčs a u družstevních zemědělců pouhé 3 Kčs. HSR, s. 363, 364, 366.

zvyšovaly souhrnné příjmy obyvatelstva. U dělníka se ženou a dvěma dětmi činila tato složka příjmů téměř 57% k čisté měsíční průměrné mzdě, počítané za skutečně odpracovaný čas.¹⁹⁵

Maloobchodní ceny vybraného zboží a služeb

	1952	1953
Chléb žitnopšeničný (Kč/kg)	8,00	2,80
Rýže I. jakost (Kč/kg)	40,00	28,00
Brambory pozdní I. jakost (Kč/kg)	1,90	0,80
Máslo I. jakost (Kč/kg)	80,00	44,00
Sýr-eidamská cihla I. jakost (Kč/kg)	100,00	30,00
Vepřové maso-bůček (Kč/kg)	43,00	26,20
Mýdlo jádrové (Kč/kg)	38,00	16,00
Pivo lahvové 10° (Kč/0,5l)	9,00	2,00
Oblek pánský vycházkový (vlněný)	3 750,00	1 420,00
Polobotky pánské	460,00	200,00
Punčochy dámské silonové silnější	230,00	108,00
Rozhlasový přijímač střední	11 000,00	2 200,00
Stříhání vlasů	10,00	2,00
Jízdné tramvaj (Kč/jízdenka)	3,00	0,60
Uhlí hnědé (Kč/100 kg)	59,60	16,00

Zdroj: HSR, s. 204-209.

Výrazný skok v životní úrovni zaznamenali dělníci v preferovaných odvětvích průmyslu (zejména hornický a hutnický průmysl, ale také průmysl těžkého strojírenství). Před reformou pobírali nadprůměrné platy, nejruznější výkonnostní a motivační příplatky, zaměstnanci na brigádách nebo mimo domov i tzv. odlučné. Navíc využívali výhod plynoucích z vázaného zásobovacího systému. Zaměstnanci, jejichž práce byla kvalifikována jako fyzicky náročná, měli nárok na vyšší přiděly potravin, ale i ošacení. Mohli tak nakupovat za výrazně nižší ceny. Protože jejich kupní síle neodpovídala nabídka na trhu, zejména v oblasti spotřebního a hodnotnějšího zboží dlouhodobější spotřeby, vytvářela tato skupina velké úspory. Po měnové reformě o tyto úspory v podstatě přišli (výše ztráty se odvíjela od toho, jestli měli úspory doma nebo ve spořitelně) a od června 1953 tak mnoho z nich muselo

¹⁹⁵ Z toho přídavky na děti 17,5%, příspěvek na důchod, placený zaměstnavatelem 14,35%, placené dovolené a placené svátky 10%, dále příspěvek na závodní stravování 2,66%, sleva na dani u 4 členné rodiny 3,12% a preventivní a základní léčebná péče 5,02%. VOA, fond Sekretariát ÚRO, karta 42, i.j. 587, Ukazatelé společenské spotřeby v Československé republice a jejich vývoj v SLP.

začít od nuly: ocitli se bez úspor, bez možnosti levných nákupů a s reálně nižšími příjmy. Není divu, že právě tito dělníci se proti měnové reformě bouřili nejčastěji.

Fakt, že reforma výrazně postihla i ty dělníky, o které se režim dosud hlavně opíral, si uvědomovalo i vedení státu. Antonín Zápotocký se k této věci vyjádřil na poradě 11. června¹⁹⁶, kde problém shrnul takto: „zavedení jednotného trhu bylo bezpodmínečně nutné a ... nemohlo být provedeno bez současného provedení peněžní reformy. Stejně se muselo počítat s tím, že peněžní reforma bude útokem na zbytky kapitalistů a že může dojít z jejich strany k protestům. I to bylo jasné, že se dotkne citelně i úspor dělníků. Jakmile jsme chtěli provést toto opatření, nemohli jsme chránit úspory dělníků.“ Zároveň tento krok ospravedlňuje: „naše generální linie při provádění tohoto opatření však byla, když už nemůžeme uchránit dělnické úspory, zhodnotit dělnické mzdy.“ Toto tvrzení však neodpovídalo pravdě, protože reálná hodnota mzdy dokonce poklesla, a to o 12% oproti roku 1950.¹⁹⁷

Průměrná výše mezd ve vybraných odvětvích v roce 1953

Odvětví	Průměrná mzda
Hutní průmysl a rudné doly	1454
Strojírenství	1196
Stavebnictví	1204
Lehký průmysl-textil	825
Lehký průmysl-sklo	952
Potravinářský průmysl	1046
Vnitřní obchod	975
Zemědělství-státní statky	896
Učitelé	1241

Zdroj: VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 19, i.j. 206, Zpráva o vývoji mezd a platů v pětiletce 6.9.1954

Do velkých finančních problémů se dostali lidé, pracující v odvětvích lehkého průmyslu a mnohdy i úřednické a administrativní profese (a to i úředníci spadající pod preferovanou odvětví těžkého průmyslu¹⁹⁸). Výše jejich příjmů i po zvýšení mezd v souvislosti

¹⁹⁶ Těsnopisný záznam projevu Antonína Zápotockého na celostátní poradě vedoucích tajemníků KV KSČ, tajemníků ÚV KSS, vedoucích oddělení ÚV KSČ a vedoucích představitelů společenských organizací v Míčovně Pražského hradu, 11.6.1953 in Musilová, D.: c. d. , s. 124.

¹⁹⁷ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960, s. 106. Nové ceny podle něj znamenaly vzestup životních nákladů o 29%, zatímco mzdy a platy byly zvýšeny pouze o 4,4%.

¹⁹⁸ Zatímco průměrný plat v energetice v roce 1953 byl 1 407 Kčs, průměrný plat úředníka v tomto odvětví byl pouze 1 062 Kčs, podobně v chemickém průmyslu tento poměr byl 1 207 Kčs průměr odvětví/1 085 Kčs úředníci, ve stavebním průmyslu 1 204Kčs/1 134Kčs. U lehkého průmyslu byli

s reformou a snahou o nivelizaci, jak už bylo zmíněno výše, zdaleka neodpovídala životním nákladům. Inženýrsko-techničtí pracovníci a úředníci si dokonce v poměru k dělníkům platově pohoršili a i další vývoj jejich příjmů v roce 1953 je diskriminoval.¹⁹⁹ Zejména pokud byl v těchto profesích zaměstnán muž-živitel rodiny a jeho manželka nepracovala, ocitla se rodina pod výši existenčního minima. Dana Musilová ve své studii,²⁰⁰ zabývající se dopady měnové reformy, uvádí výši výdajů čtyřčlenné rodiny za základní potraviny před měnovou reformou a po ní. Podle ní měsíční náklady na základní dávku pro dvě dospělé osoby činily 219,78 Kčs, pro dvě děti pak 360,38 Kčs, celkem tedy 580,16.²⁰¹ Podle Karla Kaplana²⁰² hodnota spotřebního koše pro čtyřčlennou rodinu po měnové reformě byla dokonce 2 040 Kčs. Když tuto částku porovnáme s průměrnou výší mzdy v jednotlivých odvětvích, uvedenou v tabulce výše, je jasné, že z jednoho platu se rodina uživit nedala (dostatečně vysoký plat měla jen hrstka vysoce specializovaných a odborných technických pracovníků a nejvýkonnějších dělníků v preferovaných odvětvích těžkého průmyslu) a i pokud oba manželé pracovali, ale alespoň jeden z nich nepatřil k preferovaným zaměstnancům, dostala se rodina do existenčních potíží.

Pokles reálných mezd měl za následek krátkodobý nárůst produktivity práce téměř ve všech odvětvích.²⁰³ Zaměstnanci se touto formou snažili dosáhnout větších výdělků, svou roli hrála jistá neujasněnost, jaké vlastně budou nové mzdy a co za ně bude možné koupit. Toto

úředníci placeni naopak lépe než dělníci: textilní průmysl průměr odvětví 825 Kčs/ úředníci 988 Kčs, sklářský průmysl 952 Kčs/ 1 036 Kčs. VOA, fond Předsednictvo ÚRO, karton 19, i.j. 206, Zpráva o vývoji mezd a platů v pětiletce.

¹⁹⁹ V prvním čtvrtletí 1953 dosahovala průměrná mzda inženýrsko-technického pracovníka 146% průměrného platu dělníka a mzda úředníka potom 110% průměrné dělnické mzdy. Ve druhém čtvrtletí byl tento poměr 136% u techniků a 94% u úředníků, ve třetím čtvrtletí 125%/88% a ve čtvrtém čtvrtletí 128%/87%. VOA, fond ÚRO, ka 57, i.j. 619, Návrh výhledového plánu na odstranění nivelisace ve mzdách v období 1955-1960.

²⁰⁰ Musilová, D.: Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky. Studie a dokumenty; ÚSD AV ČR, Praha 1994, úvodní studie, s. 7-42.

²⁰¹ Tamtéž, s. 30. Průměrná měsíční spotřeba potravin byla samozřejmě vyšší, než ta, kterou uvádí Musilová jako základní dávku. Například základní dávka chleba na měsíc je podle ní 5 kg pro dospělého a 5,25 kg pro dítě (6-12let), ve skutečnosti byla průměrná měsíční spotřeba chleba v roce 1953 7,36 kg na osobu, podobně například základní dávka cukru 0,5 kg dospělý/1,4 kg dítě a skutečná spotřeba 2,38 kg. HSR, s. 371.

²⁰² Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1948-1960 I.; s. 106.

²⁰³ Index produktivity v květnu 1953 100, v červnu index produktivity práce v celém průmyslu 103,1, v průmyslu hutí a rudných dolů 105,7, v lehkém průmyslu 109,1. VOA, Sekretariát ÚRO, ka 43, inv.j. 591, Srovnání růstu průměrných výdělků a produktivity práce za květen-říjen v průmyslu.

pracovní nasazení však nevydrželo dlouho a i v souvislosti s následujícími letními měsíci produktivita práce zase výrazně poklesla²⁰⁴ a stabilizovala se teprve v září.

V neudržitelné situaci se ocitli důchodci. Mnozí z nich, zejména z řad tak zvaných „bývalých lidí“ nárok na důchod neměli, nebo ho pobírali jen v minimální výši protože nevyhovovali třídním kritériím pro přiznání plného důchodu. Byli tak odkázáni na své úspory nebo na částky uvolňované z vázaných vkladů, maximálně však do výše 2 000 Kčs ve staré měně. Uvolňování prostředků z vázaných vkladů bylo však zastaveno už v únoru 1953, což pro osoby odkázané výhradně nebo v větší části na tento zdroj příjmů znamenalo existenční potíže. Těmto osobám měl být jako náhrada vyplácen sociální důchod v případě, že splňovaly podmínky pro jeho přiznání²⁰⁵ ve výši 140 Kčs v nové měně nebo 200 Kčs pro manžele, pokud oba splňují požadované podmínky, od 1.6. 1953 potom ve výši 190 Kčs, resp. 285 Kčs.

Ani důchodci naklonění režimu neměli důchody v dostatečné výši. Ve fondech všeodborového archivu můžeme po měnové reformě najít mnoho žádostí bývalých odborových funkcionářů nebo jejich pozůstalých o zvýšení důchodu formou zvláštního příplatku. Například v srpnu 1953 řešil Sekretariát ÚRO žádost soudružky Látalové²⁰⁶, vdovy po bývalém předsedovi KOR Olomouc, která pobírala na sebe a své dvě děti důchod včetně výchovného ve výši 680 Kčs. Dana Musilová uvádí pro období po měnové reformě náklady na základní potravinovou dávku pro dospělého a dvě děti 540 Kčs²⁰⁷. Z těchto údajů je jasné, že po nákupu naprosto nezbytných potravin by této ženě zbyla pouze směšná částka 120 Kčs na výdaje za bydlení, otop, osázení a další nezbytné výdaje pro tři osoby.

S měnovou reformou poměrně úzce souviselo ještě jedno opatření, které jí časově předcházelo a které citelně postihlo osoby s vysokými důchody. Jednalo se o vládní nařízení č.22/1953 Sb. ze dne 17. dubna o úpravě důchodů z důchodového zabezpečení a zaopatření

²⁰⁴ V měsíci červnu index produktivity práce (květen=100) v celém průmyslu 96,6, v červenci 87,1. Tamtéž.

²⁰⁵ Osoba starší 65 let nebo neschopná jakékoliv výdělečné činnosti, nebo potřebná vdova pečující alespoň o dvě děti mladší 16 let. Pro přiznání hrály roli výdělkové, majetkové, osobní a rodinné poměry, zejména alimentární povinnost podle předpisů o rodinném právu. NA, fond ÚPV-běžná spisovna, ka 1580, Návrh vládního usnesení o rozšíření doplňkové péče o dospělé a o převzetí úkolů této péče Státním úřadem důchodového zabezpečení, 29.6.1953.

²⁰⁶ VOA, Sekretariát ÚRO, ka 38, i.j. 572, Příplatek k důchodu s. M. Látalové.

²⁰⁷ Musilová, D.: c.d., s. 28-29.

osob nepřátelských lidově demokratickému zřízení²⁰⁸, postihující důchodce-význačné představitele dřívějšího zřízení a vdovy po nich a ty, kteří horlivě sloužili kapitalistickému řádu²⁰⁹. Kontrolovány měly být všechny vyplácené důchody nad 5 000 Kčs (ve staré měně), jednotlivé případy se měly posuzovat individuálně a mohlo být rozhodnuto o snížení důchodů až na částku 700 Kčs měsíčně, ve zvlášť odůvodněných případech (a pokud bylo o výživu dotyčného postaráno jinak) mohl být důchod odejmut úplně. Ve svém konečném důsledku však byl počet touto akcí postižených důchodců zanedbatelný, celkem bylo přezkoumáno 8912 důchodů, z nichž beze změny zůstalo 75%, avšak smyslem bylo zejména potrestat osoby smýšlející proti současnému režimu a zároveň spolu s měnovou reformou podpořit nivelizaci příjmů důchodců.

Zastavení výplat z vázaných vkladů bylo samo o sobě velkou ranou pro životní úroveň postižených důchodců a vedlo k výraznému navýšení počtu žádostí o přiznání sociálního důchodu.²¹⁰ Přesto však vyplácené dávky nedosahovaly výše částek uvolňovaných z vázaných vkladů a nedosahovaly ani existenčního minima, obzvlášť u lidí nemohoucích nebo vyžadujících pro nemoc zvláštní stravu, navíc kritéria pro jejich přiznání byla přísnější než dříve kritéria pro výplatu z vázaných vkladů. Docházelo tak k případům, kdy se bez prostředků ocitli staří lidé, kteří nedosáhli na důchod, protože byli ještě schopni lehké práce, ale pro nedostatek takových pracovních míst byli v podstatě nezaměstnatelní. Tyto případy se řešily poskytováním jednorázových nebo opakovaných příspěvků, což ale z dlouhodobého hlediska jejich situaci neřešilo. O vážnosti jejich situace a o tom, že ve špatné situaci se ocitli i důchodci-nadšení členové strany svědčí povzdech jednoho z nich, zaznamenaný na členské

²⁰⁸ Podrobněji o tomto nařízení Rákosník, J.: „Akce D“ proti důchodcům, nepřátelům lidově demokratického režimu v roce 1953 in *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku 1918-1989 - Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou*. 1. vyd. 2007, Banská Bystrica: FHV UMB v Banskej Bystrici a HÚ SAV v Bratislavě, s. 198-209.

²⁰⁹ Sem podle prováděcí vyhlášky patřili např. bývalí veřejní zaměstnanci, kteří zastávali odpovědné funkce, představitelé politicky významných spolků, novináři apod. Rákosník, J.: „Akce D“ proti důchodcům, nepřátelům lidově demokratického režimu v roce 1953 in *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku 1918-1989*, s. 202.

²¹⁰ Průměrný měsíční počet žadatelů v roce 1952 byl 1843, naproti tomu v březnu 1953 stoupl na 4626, v dubnu 5419 a v květnu 3928. NA, fond ÚPV-běžná spisovna, ka 1580, Návrh vládního usnesení o rozšíření doplňkové péče o dospělé a o převzetí úkolů této péče Státním úřadem důchodového zabezpečení, 29.6.1953.

schůzi ve Spišské Nové Vsi: „My starí komunisti sme s nadšením vítali usnesenia vlády o menovej reforme ... , ale bohužiaľ my dôchodcovia sme teraz na tom veľmi zlí.“²¹¹

Průměrná výše vyplácených důchodů v roce 1953 (v nové měně)

zabezpečení pracovníků (zaměstnanců)		zabezpečení družstevníků rolníků		pojištění samostatně hospodařících	
starobní ^a	vdovské	starobní ^a	vdovské	starobní ^a	vdovské
440	316	258	254	259	257

^a včetně invalidních důchodů

Zdroj: HSR, s. 417.

Další vrstvou obyvatel, na kterou opatření spojená s měnovou reformou dolehla zvláště tíživě, byli invalidé, zejména ti, kteří byli drobnými živnostníky nebo trafikanty a proto pobírali jen malý nebo žádný invalidní důchod. Už před reformou jejich situaci ztížilo zavedení živnostenské daně a nutnost zaplatit vysokou daň z příjmu dosaženého v roce 1952. Mnozí tak byli nuceni z finančních důvodů své podniky uzavřít a tím se ocitli bez prostředků k obživě, takže žádali o přiznání invalidních důchodů. Do této komplikované situace přišlo provedení měnové reformy.

Řada trafikantů měla provozní kapitál v hotovosti a ne ve zboží, protože krátce před měnovou reformou jim v rámci opatření proti skupování zásob nebylo vydáváno zboží, zejména kuřivo. Navíc někteří držitelé trafik neměli nárok na výměnu ve zvýhodněném poměru 5:1, takže o peníze přišli a často neměli ani prostředky na nákup nového zboží. Tito lidé se ocitli v tak špatné situaci, že zpráva vypracovaná pro zasedání politického sekretariátu ÚV KSČ²¹² konstatuje: „dochází k tomu, že se značně rozmáhá žebrota, a to nejen ve velkých městech, ale i na venkově. Bylo již zjištěno mnoho případů, že invalidé navštěvují automaty, kde dojíždají zbytky jídel a zabývají se pokoutním prodejem různého zboží denní potřeby. Vyskytlo se i několik pokusů o sebevraždu.“²¹³

²¹¹ NA, fond Stranické informace, ka 166, a.j. 220, Výpis kritických diskusních příspěvků na sepišských členských schůzích v základních organizacích strany v košickom kraji.

²¹² Zpráva o situaci invalidů po měnové reformě vypracovaná předsedou Svazu čs. invalidů Tylem a III. oddělením ÚV KSČ pro zasedání politického sekretariátu ÚV KSČ, 18.9.1953 in Musilová, D.: c.d., s. 116-119.

²¹³ Tamtéž, s. 118.

Podobně jako v případě důchodců se někteří z invalidů vlastníci trafiky nebo drobné živnosti pokoušeli najít nějakou lehkou práci v socialistickém sektoru hospodářství nebo do něj vstoupit i se svou trafikou. Zatímco socializace tabákových živností byla z oficiálních míst podporována a těmto trafikantům měly být poskytnuta půjčka na nákup zboží a další provoz, invalidé, kteří hledali jinou práci, příliš úspěšní nebyli. Jednak pro ně nebyla vhodná pracovní místa a vedení státu si uvědomovalo, že masivní zavírání trafik a malých živností bude mít za následek problémy se zásobováním tiskem a kuřivem a že výpadek v poskytování drobných řemeslných a opravárenských prací nebude socialistický sektor schopen nahradit, což se negativně odrazí v náladě obyvatelstva a nebude příliš korespondovat se sliby lepšího zásobování v období po měnové reformě.

Specifickým případem je situace zemědělců, jež se v období po měnové reformě poněkud liší od situace ostatního obyvatelstva. I část zemědělců byla znevýhodněna už před reformou, což souviselo se snahou donutit samostatně hospodařící zemědělce ke vstupu do JZD. Pro soukromé zemědělce, kteří nesplnili povinné dodávky (včetně příslušníků jejich domácností) i pro členy neprosperujících JZD platil jen omezený přístup na vázaný trh. Na potravinové lístky pak neměli nárok „úplní samozásobitelé potravinami“, za něž byli považováni vlastníci půdy už od 0,5 ha. Výše postižení reformou u pracovníků v zemědělství závisela zejména na tom, jak veliké měly úspory. Dana Musilová ve své studii²¹⁴ o sociálních důsledcích měnové reformy uvádí příklad samostatně hospodařícího rolníka z jižních Čech, který veškeré finanční prostředky investoval do modernizace svého hospodářství a domu a neměl tedy doma prakticky žádné úspory. Měnová reforma tak pro něj neznamenal finanční ztrátu. Nutno však dodat, že takový přístup zemědělce je spíše výjimečný a většina z nich spíše ukládala peníze u bankovních ústavů²¹⁵, což odráží i tradičně vyšší spořivost venkovského obyvatelstva. Naproti tomu členové většiny zemědělských družstev disponovali jen malými nebo žádnými úsporami vzhledem k nevalným výsledkům svého hospodaření a stávalo se, že neměli ani 300 Kčs na výměnu ve zvýhodněném poměru 5:1 (pokud na ni tedy měli nárok).

²¹⁴ Musilová, D.: c. d., s. 23.

²¹⁵ Nápadný je rozdíl ve výši úspor v okresech Praha-město a Praha-venkov. Hlášení o provedené měnové reformě, Zpráva o peněžní reformě a jejím vyúčtování in Musilová, D.: c. d., s. 88.

V porovnání s nezemědělským obyvatelstvem byla pro dopady měnové reformy podstatná odlišná struktura výdajů domácností zemědělců. Velká část z nich byla sice vyloučena z přidělového zásobování levnějšími potravinami, ale naproti tomu byli zemědělci schopni v podstatné míře samozásobení základními potravinami a proto byly u nich výdaje za potraviny nižší než u domácností zaměstnaneckých.²¹⁶ Také ve výši výdajů za služby zemědělské obyvatelstvo zaostávalo o polovinu.²¹⁷ Zvýšené byly ale jejich výdaje za průmyslové zboží²¹⁸, což souviselo s charakterem zemědělské výroby. Vzhledem k tomu, že v souvislosti se zavedením jednotného volného trhu pro veškeré zboží došlo k výraznému zdražení potravin a ceny průmyslových produktů byly cenově poněkud zvýhodněny, nebylo pro zemědělce toto opatření takovým cenovým šokem. V samotném usnesení o měnové reformě a zrušení vázaného trhu se dokonce mluví o nutnosti zainteresovat zemědělce na vyšší produkci potravin formou finanční motivace, zvýšily se výkupní ceny zemědělských produktů a napříště mělo být zemědělcům umožněno po splnění dodávkové povinnosti odprodávat přebytky za „ceny volně dohodnuté“. O tom, že tyto změny v cenových relacích skutečně měly pro výši příjmů členů JZD význam, svědčí i poměrně rychlý nárůst jejich úspor.²¹⁹ Zemědělci, a z nich zejména družstevní rolníci, tak byli skupinou obyvatelstva, která, kromě ztrát na případných úsporách, nebyla měnovou reformou téměř poškozena, ale vyšla z ní v poměru k nezemědělskému obyvatelstvu posílena.

Zpráva vypracovaná Státním úřadem statistickým pro ÚV KSČ v roce 1957 o vývoji životní úrovně zemědělců s uspokojením konstatuje, že díky ziskům státu z provedené měnové reformy „mohly být zvýšeny výkupní ceny a zejména stanoveny vysoké ceny státního výkupu zemědělských produktů, což posílilo hmotnou zainteresovanost rolnictva na zvýšení výroby a dodávek potravin pro zásobování města. V důsledku toho vzrostly peněžní

²¹⁶ V roce 1953 dosahovaly průměrné výdaje přepočtené na jednoho člena domácnosti zaměstnanců za potraviny, nápoje a veřejné stravování 2366 Kčs, zatímco stejný údaj pro rodiny družstevních rolníků byl pouze 905 Kčs. HSR, s. 575-577.

²¹⁷ Průměrný výdaj na jednoho člena domácnosti pouze 363 Kčs oproti 689 Kčs u zaměstnaneckých rodin. Tamtéž.

²¹⁸ Průměrně 1500 Kčs na člena domácnosti, zaměstnanecké domácnosti 1354 Kčs. Tamtéž.

²¹⁹ V roce 1953 průměrný vklad na jednoho člena domácnosti 156 Kčs, v roce 1957 1047 Kčs, v domácnosti zaměstnanců jeden člen ukládal průměrně 88 Kčs, v roce 1957 ještě pouze 379 Kčs. Tamtéž.

příjmy rolnictva, takže došlo prakticky k vyrovnání životní úrovně zemědělského a nezemědělského obyvatelstva.²²⁰

Existovaly i skupiny obyvatel, kterých se měnová reforma a s ní související zrušení vázaného trhu citelně dotklo bez ohledu na jejich příslušnost ke společenské skupině. Šlo zejména o rodiny s více dětmi a mladá manželství. Před měnovou reformou byly početné rodiny zvýhodněny vysokými přiděly potravin na lístky pro děti, z kterých měla užitek celá rodina²²¹, přiděly pro matky v domácnosti byly totiž nespravedlivě nízké. Vzhledem k tomu, že hlavním faktorem, který ovlivňoval životní úroveň těchto rodin, byla cena potravin, byla ztráta možnosti nakoupit levné potraviny na přiděl citelnou ranou právě pro tuto skupinu lidí. Již byla zmíněno, že životní náklady rodin s dětmi ze zvýšily nad průměrnou výši mzdy v drtivé většině případů. Mnoho žen, které byly dosud v domácnosti, tak bylo donuceno odložit děti do jeslí a školek a pokusit se sehnat zaměstnání. Nebyl to však úplně jednoduchý úkol a zájemkyně o zaměstnání narážely na mnoho překážek. Projevovala se neochota podniků zaměstnat matku s dětmi, protože se předpokládala její častější absence a také větší neochota k těžší manuální práci vzhledem k tomu, že volných pozic s lehčí pracovní náplní bylo výrazně méně, než uchazečů o ně. Problematické bylo i umístění dětí v jeslích případně ve školkách, protože těchto zařízení byl velký nedostatek a jejich počet spíše stagnoval.²²² I v případě, že se matce podařilo sehnat odpovídající zaměstnání a umístila své dítě do některého ze zařízení, často musela ze zaměstnání odcházet pečovat o nemocné dítě, protože v přeplněných dětských zařízeních děti často onemocněly a i v oficiálních dokumentech je možné nalézt konstatování, že tato zařízení a zejména jejich kuchyně a jídelny nesplňují základní hygienické normy a že jejich personál postrádá potřebnou kvalifikaci.²²³

²²⁰ NA, fond ÚPV-tajná spisovna, ka 1711, Rozbor cenového vývoje a reálných mezd ve srovnání s rokem 1937 podle nového schematu indexu životních nákladů státního úřadu statistického, 3.9.1957, s. 7.

²²¹ Samozřejmě to neplatí pro osoby vyloučené z vázaného trhu, protože v některých případech, byly za „nevhodný třídní původ“ trestány i jejich děti. Jednalo se zejména o „vesnické boháče“ a soukromé podnikatele, jejichž děti byly také z vázaného zásobování vyloučeny. SOA Pardubice, fond JNV, karton „Měnová reforma“, Vyhláška ministerstva vnitřního obchodu č. 11/1953, 13. 1. 1953.

²²² V roce 1953 existovalo 1 135 jeslí s 33 357 místy a 6 497 mateřských škol s 219 324 místy, o rok později 1 143 jeslí s 34 215 místy a 6 491 školek s 226 784 místy. VOA, fond Sekretariát ÚRO, ka 78, i.j. 676, Zpráva o dětských zařízeních ve vztahu k dalšímu zvyšování zaměstnanosti žen.

²²³ Tamtéž.

Mladá manželství jsou skupinou, která je poměrně úzce ohraničená a svým způsobem specifická. Mám na mysli hlavně páry, které si v této době zařizovaly vlastní domácnost, což bylo logicky spojeno s vysokými náklady, na které si mladí manželé často museli půjčit, ať už u rodičů či příbuzných nebo formou novomanželské půjčky od státu. Vzhledem k situaci v zásobování a zejména velmi nepříznivému stavu v sortimentu zařizovacích předmětů, nábytku a zboží dlouhodobé spotřeby vůbec, bylo obvyklé mít doma větší částky v hotovosti pro případ, že by se na trhu objevilo něco ze žádaných předmětů. V souvislosti s nákupní horečkou v době krátce před měnovou reformou vydalo ministerstvo vnitřního obchodu zákaz prodeje veškerého hodnotnějšího zboží²²⁴, což znamenalo, že v nastalém očekávání možného znehodnocení peněz nebylo možné úspory určené na nákup například nábytku utratit. Kdo si narychlo ukládal peníze do banky, příliš si nepomohl, protože veškeré vklady uložené po 15. květnu byly stejně přepočteny v poměru 50:1. Do problémů se dostali zejména ti manželé, kteří obdrželi novomanželskou půjčku těsně před reformou. Zpráva o peněžní reformě a jejím vyúčtování ještě v srpnu 1953 uvádí, že „zůstalo mnoho vážných případů nevyřešeno. Jsou tu případy mladých dělníků a vojáků s malými dětmi, kteří mnohdy ani nedostali peníze do ruky a nemohli nábytek koupit.“²²⁵ O vážnosti situace těchto lidí svědčí i to, že z dopisů došlých v souvislosti s měnovou reformou na ministerstvo financí se téměř 21%²²⁶ týkalo právě novomanželských půjček.

Ztráta úspor a obecná nejistota vedla mnoho mladých lidí k odložení vstupu do manželství a případně pořízení dětí. Patrný je pokles počtu uzavřených manželství, zatímco v roce 1952 bylo uzavřeno 111 808 sňatků, v roce 1953 pouze 98 804 sňatků²²⁷, přičemž i v dalších letech sňatečnost rostla jen mírně, aby úroveň před reformou dosáhla až v roce

²²⁴ Příkaz o přechodném zastavení prodeje některého zboží na volném trhu a zabezpečení zásobování na vázaném trhu, s platností od 25. května 1953 od 6:00. Otevřené směly zůstat jen prodejny chleba a pečiva (na lístky i volné), masa a masných výrobků na lístky, mléka na lístky a potravinářského zboží na lístky. Ovoce a zelenina se směla prodávat jen čerstvě a v cukrárnách bylo možné koupit jen měkké cukrářské pečivo a zmrzlinu. SOA Pardubice, fond JNV, karton „Měnová reforma“, Příkaz o přechodném zastavení prodeje některého zboží na volném trhu a zabezpečení zásobování na vázaném trhu, 24. 5. 1953.

²²⁵ Zpráva o peněžní reformě a jejím vyúčtování vypracovaná ministerstvem financí pro politický sekretariát ÚV KSČ in Musilová, D.: c. d., s. 83.

²²⁶ Tamtéž.

²²⁷ HSR, s. 68.

1956.²²⁸ Zaznamenat lze i nižší počet narozených dětí, ovšem v tomto případě se jedná spíše o dlouhodobý trend snižování počtu dětí v rodinách, protože porodnost každoročně klesala²²⁹, až na drobné výkyvy, od poválečného vrcholu v roce 1947 a její výrazné zvýšení přinesla až sedmdesátá léta. Pokles porodnosti tedy podle mého názoru nelze jednoznačně přičítat měnové reformě a zrušení vázaného trhu, jako spíše dlouhodobým a všeobecným problémům rodin v reprodukčním věku jako jsou finanční důvody, nedostatky v počtu dětských zařízení, bytové obtíže a podobně. Naproti tomu mohla mít měnová opatření vliv na krátkodobý pokles rozvodovosti v letech 1953 a 1954, který vybočuje z dlouhodobého trendu zvyšování počtu zaniklých manželství.

Během výměny peněz se projevilo dosud problematické postavení občanů německé národnosti. Krátce předtím, 24. dubna, byl vydán zákon č.34/1953 Sb., který navracel československé občanství osobám německé národnosti, které ho pozbyly podle dekretu č.33/1945 Sb. a měly bydliště na území Československa, stejně tak získaly československé občanství nezletilé děti těchto osob žijící také v Československu. Cílem tohoto zákona bylo odstranit jistou právní nejistotu, která byla s těmito lidmi spjatá. Mnozí z nich si však do začátku června nestihli vyřídit příslušné dokumenty, mnoho z nich odmítlo československé občanství vůbec akceptovat, takže v okamžiku výměny peněz často neměli v ruce žádný doklad totožnosti, na který by jim bylo možné peníze vyměnit. Svou roli sehrály špatné vztahy českých a německých obyvatel pohraničí, takže na některých místech²³⁰ odmítli Němcům peníze vyměnit. Naproti tomu byly zaznamenány případy, kdy dostali prvních 300 Kčs ve zvýhodněném poměru 5:1, ačkoliv na něj neměli nárok.

Jak bylo naznačeno výše, pro většinu obyvatel Československa byly události na přelomu května a června 1953 velkým otřesem, na nějž lidé reagovali různě. Pro některé představovala ztráta úspor poslední kapku a i mezi členy strany zasela tvrdost měnové reformy zrnko pochybností, všeobecně se prohloubila nedůvěra ve státní zřízení. Následkem bylo mimo jiné vystupování některých členů z komunistické strany nebo z ROH, o kterém již

²²⁸ V roce 1954 uzavřeno 102 164 manželství, v roce 1955 potom 103 079 manželství. Další velkou ránu pro vývoj sňatečnosti znamenal rok 1957 s pouhými 91 059 uzavřenými svazky. Tamtéž.

²²⁹ V roce 1952 narozených 285 652 dětí, v roce 1953 274 851 dětí, v roce 1954 269 769 dětí, 1955 268 365 dětí. Tamtéž.

²³⁰ Například ve Vimperku, Hluboké nad Vltavou nebo Českém Krumlově.

byla řeč nebo pokles odběru stranického a odborového tisku v období bezprostředně po reformě. Odběratelé vůči němu ztratili důvěru, protože v něm nenalezli očekávané informace o připravovaných měnových opatřeních, což bylo považováno za zradu, zprávy v oficiálním tisku navíc naprosto nerefletovaly aktuální problémy, které se odběratelů tisku bezprostředně týkaly, ale nabízely jen plochá a dogmatická vysvětlení probíhajících změn, vzdálená každodenní realitě většiny čtenářů. Oficiální místa však jako hlavní důvod uvádějí, že po měnové reformě ukončilo svou činnost mnoho dosud soukromých trafikantů, zejména pro nedostatek provozních prostředků a socialistický sektor zatím nemá kapacity k nahrazení tohoto výpadku v distribuci.²³¹ Tento důvod byl však pouze okrajový, vzhledem k tomu, že významná část stranického a odborového tisku byla distribuována přímo na jednotlivé závody²³², které také vykazují největší poklesy prodeje.²³³ U odborového tisku byl do 22. června 1953 zaznamenán pokles odběru celkem o 130 658 výtisků, z toho deník Práce zhruba o 36 000 výtisků, Nedělní Práce o 68 000 výtisků, Svět práce o 13 600 výtisků atd.²³⁴, ze stranického tisku byl pokles největší v případě Rudého práva a Záře²³⁵. Podobná situace panovala i v odběru stranického tisku. Odběr tisku se měl podle názoru oficiálních míst co nejrychleji vrátit k normálu a pokud možno ještě zvýšit, aby byla zlepšena „masově politická a agitační práce“, což mělo vést „k zmobilizování milionů pracujících a k splnění úkolů výstavby naší republiky.“²³⁶ Odběr odborového a stranického tisku měly napříště v co největší míře organizovat přímo závody, cílem bylo získat co nejvíc pravidelných odběratelů, namísto předchozí praxe občasného a náhodného odběru tisku. Redakce měly zlepšit svůj styk se

²³¹ VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 17, inv.j. 182, Zápis z 11. zasedání představenstva ÚRO dne 23.7.1953.

²³² V zápisu ze zasedání představenstva ÚRO v 23.7.1953 soudruh Koltán uvádí, že „40% novin ve všední den je na stáncích a v neděli celých 60%“ Tamtéž.

²³³ Několik příkladů za všechny: podnik SVIT Gottwaldov snížil odběr Práce z 510 na 230 výtisků, Leninovy závody v Plzni odebraly o 170 výtisků méně, Zbrojovka Vsetín o 180 výtisků, podnik ATLAS Zábřeh dokonce místo obvyklých 40 výtisků odebral jen 5 a tak bychom mohli pokračovat ještě dlouho. VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 17, inv.j. 182, Odborový tisk po měnové reformě, vypracováno 9.7.1953.

²³⁴ VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 17, inv.j. 182, Odborový tisk po měnové reformě, vypracováno 9.7.1953.

²³⁵ Mezi 15.5. a 18.7. činil pokles u Rudého práva 6 495 kusů a mezi 5.6. a 13.7. u Záře 1 211 kusů. NA, fond Stranické informace, ka 260, sign. 104, Bulletin Krajského výboru Komunistické strany Československa v Pardubicích, 27.8.1953.

²³⁶ Tamtéž.

čtenáři, organizovat s nimi besedy a široce propagovat své působení v rámci Dne československého tisku.

Nedůvěra lidí se projevovala i zvýšeným výběrem zbylých peněz ze spořitelen. V prvních týdnech je možné tyto výběry přičítat i nedostatku nových peněz v hotovosti na nákup nezbytných životních potřeb. Převaha výběru nad vklady se však projevovala v následujících několika měsících. V červnu bylo z vkladních knížek vybráno 407, 4 milionů Kčs, ale vklady činily jen 116 milionů Kčs, v červenci bylo vybráno 290,9 milionů Kčs a vloženo 113 milionů Kč.²³⁷ Mezi lidmi se šířila šeptanda, že zanedlouho dojde k dalším měnovým opatřením a proto nemá smysl spořit.²³⁸ Také v tomto případě se stát snažil cílenou agitací situaci zvrátit ve svůj prospěch, obyvatelstvo uklidnit a přesvědčit ho o potřebnosti spoření. Státní spořitelny „intenzivně pracují mezi družstevníky, drobnými a středními rolníky dosud soukromě hospodařícími, aby získaly část jejich tržeb na vkladní knížku nebo běžný účet trvalejší povahy.“²³⁹ Výběry klesly k běžnému stavu až po všeobecném uklidnění v průběhu srpna a postupně se zvyšovaly vklady na vkladní knížky i běžné účty.

V prvních červnových dnech a v době následující je možné zaznamenat snížení objemu nákupů, jednak zboží dražšího, ale i potravin. Důvodů je více. Významnou roli sehrály zásoby potravin, které si většina obyvatel vytvořila během nákupní horečky v průběhu května a je proto logické, že v následujícím období se více prodávaly pouze potraviny rychle podléhající zkáze, které není možné déle skladovat. Všeobecná nejasná představa o výši nových cen a mezd a platů také vedla k jisté zdrženlivosti v nákupech. Nějakou dobu trvalo, než se lidé naučili s novými penězi počítat, než zjistili, co si vlastně za vydělané peníze mohou dovolit koupit.

V dobovém tisku však nalézáme odlišný obraz situace v obchodech. Podle oficiálního pohledu na věc lidé s nadšením přijali nové ceny a volnost při nákupech a také těchto možností hned ve velkém využívají. Například list KSČ Pardubického kraje Zář dne 9.6. popisuje nákupní situaci takto: „Lidé první dny ochutnávali opravdu do sytosti. ... Po

²³⁷ Zpráva o peněžní reformě a její vyúčtování vypracovaná ministerstvem financí pro politický sekretariát ÚV KSČ, srpen 1953 in Musilová, D.: c. d., s. 64.

²³⁸ NA, fond 19/13, a. j. 257, Zpráva o situaci na venkově a o náladě obyvatelstva v ČSR, 6. 8. 1953.

²³⁹ Zpráva o peněžní reformě a jejím vyúčtování vypracovaná ministerstvem financí pro politický sekretariát ÚV KSČ, srpen 1953 in Musilová, D.: c. d., s. 64.

potravinách přicházejí na řadu nákupy obuvi a textilu, parfumerie a potřeb do domácnosti. Prodávají se již i pračky. A prodavačka nábytku radostí vyskakovala, když prodala první ložnici a v sobotu již druhou.²⁴⁰ Následuje výčet tržby v jednotlivých obchodech.

Ve skutečnosti by se nějaké nákupy ve velkém teoreticky ani konat nemohly, stále byla totiž v platnosti vyhláška ministerstva vnitřního obchodu č.153/1953 ú.l. o úpravě nákupu zboží v maloobchodní síti²⁴¹, která platila od 1.6. a původně měla zabránit vykupování zboží ve velkém za starou měnu v prvních dnech výměny peněz. Po ukončení svého účelu ale nebyla zrušena a teoreticky tedy mělo nákupní omezení platit dál. Ještě v srpnu 1953 došlo na úřad předsednictva vlády upozornění od zemědělského oddělení ÚV KSČ²⁴², že výše zmíněná vyhláška stále platí, ačkoliv při prodeji některých nejcitlivěji sledovaných produktů stejně dodržována nebyla a naopak, při prodeji některých potravin její dodržování působí těžkosti.²⁴³ O poklesu životní úrovně výmluvně vypovídá pokles tržeb ve službách, Musilová²⁴⁴ uvádí pokles v dopravě o 50%, v textilním oboru a krejčovství dokonce o 70%. Nově nastavená výše cen a mezd v praxi znamenala změnu nákupních zvyklostí obyvatelstva. Zaznamenán byl pokles podílu potravin rostlinného původu (mimo ovoce a zeleniny) na maloobchodním obratu, stejně jako pokles nákupu nápojů, naopak nárůst spotřeby chleba.²⁴⁵

Problémem, na kterém měnová reforma nic nezměnila, zůstávalo špatné zásobování základními potravinami, o dalším spotřebním zboží nemluvě. Přestože propagační hesla, využívaná při agitaci ve výměnných střediscích, hlásala, že „měnová reforma nejen, že zvyšuje mzdy a platy, zvyhodňuje rodinné přídatky a výhodně upravuje daně, ale zajišťuje

²⁴⁰ SOKA Pardubice, fond JNV Pardubice 1948-1954, ka Měnová reforma, Zář 9.6.1953.

²⁴¹ SOKA Pardubice, fond JNV Pardubice 1948-1954, ka Měnová reforma, Vyhláška ministerstva vnitřního obchodu č.153/1953 ú.l. o úpravě nákupu zboží v maloobchodní síti. Stanovovala, kolik zboží smí být prodáno při jednom nákupu jednomu zákazníkovi, např. 10 kusů pečiva, 1 kg uzenin, 250g másla, 3kg brambor, 1 pár kožené obuvi apod.

²⁴² NA, fond ÚPV-běžná spisovna, ka 1376, ÚV KSČ oddělení zemědělského, potravinářského a dřevařského průmyslu ve věci norem prodeje v souvislosti s měnovou reformou, 23.8.1953.

²⁴³ Zejména v případě prodeje mléka byla vyhláška často porušována, naproti tomu u některých potravin dodržování normy prodeje na 1 osobu a nákup brzdilo odbyt a plán prodeje. Toto se týkalo hlavně prodeje brambor a mouky, kterých byl v tomto období nadbytek. Vyhláška byla zrušena až v září 1953.

²⁴⁴ Musilová c.d., s. 33.

²⁴⁵ NA, fond ÚPV-tajná spisovna, ka 1714, Dokumentace o vývoji a struktuře maloobchodního obratu v roce 1952-1955.

nám daleko bohatší a výhodný výběr na trhu²⁴⁶, nebo slibovala zajištění více zboží na trhu, díky navázání československé koruny na sovětský rubl, skutečnost byla většinou odlišná. Svědčí o tom stále se opakující stížnosti ze všech koutů republiky, poukazující na nejružnější nedostatky v zásobování.²⁴⁷ Problémy byly zejména v zásobování čerstvým masem, máslem, cukrem a pečivem, přičemž z prostudovaných stížností se zdá, že větší nedostatky lze zaznamenat na venkově a malých městech. Časté jsou také stížnosti, že lidé z venkova v důsledku špatného zásobování jezdí pro nezbytné zboží do měst, často i v pracovní době, nebo případy, kdy během pracovní doby přijede zboží do obchodu na venkově, díky čemuž zaměstnanci hromadně opouští svá pracoviště za účelem nákupu. Nedostatkové byly nejenom potraviny, ale i nezbytné spotřební zboží, přičemž zprávy opět poukazují na fakt, že toto zboží je od měnové reformy mnohem hůře dostupné.²⁴⁸ Po slibech lepší životní úrovně z doby měnové reformy působila tato situace značně demotivačně a objevovaly se dokonce zprávy, že by lidé chtěli zpět potravinové listky, protože za ně člověk aspoň něco dostal.²⁴⁹ V souvislosti se zásobovací situací, která se spíše zhoršila než zlepšila, se šířily nejružnější fámy o dalších měnových úpravách, o neplatnosti některých bankovek a podobně. Tyto zvěsti zpravidla vyvolaly nákupní horečku, většinou jen lokálního charakteru, což opět vedlo k poruchám v zásobování. Nejistota ohledně stability měny se tak v lidech udržovala ještě několik měsíců a každý dosažený pocit jistoty byl velmi křehký a snadno sklouzl k všeobecné panice.

Všeobecná nálada ve společnosti ve sledovaném období nebyla ovlivněna výlučně měnovou reformou a zrušením vázaného trhu. Rok 1953 byl velmi bohatý na významné události a rozhodně nedával lidem pocit stability.

²⁴⁶ SOKA Pardubice, fond JNV Pardubice 1948-1954, ka Měnová reforma, Propagační využití akce „měnová reforma“.

²⁴⁷ Např. NA, fond ÚPV-běžná spisovna, ka 1376 a 1388.

²⁴⁸ Například na Olomoucku v srpnu chyběly velopláště a duše a další podobné zboží. „Je poukazováno na to, že dokud byl vázaný trh, toto zboží existovalo, po uvolnění však zmizelo z trhu.“ NA, fond Stranické informace, ka 260, sign.131, Zpráva o ohlasu k mezinárodní a vnitřní situaci, Olomouc, 6.8.1953.

²⁴⁹ Například v okrese Přerov bylo zaznamenáno, že „u nás není vůbec nic. Všecko je volné, ale nic nedostaneš koupit, kdy a kolik bys chtěl.“ NA, fond Stranické informace, ka 260, sign. 257, Zpráva o situaci na venkově a o náladě obyvatelstva v ČSR, 6.8.1953.

Ještě plně neutichly vášně kolem měnové reformy, když bylo vyhlášeno vládní nařízení č.52/1953 ze dne 3. června 1953 o opatření proti fluktuaci a absenci, které bylo ale zveřejněno až 29. června. S platností od 1. července tak byla schválena vládní norma, jejíž princip spočíval v „podvázání volného pohybu ekonomicky aktivního obyvatelstva omezením možnosti rozvázání pracovního poměru, v přenesení plné zodpovědnosti za dodržování nových striktních pravidel výlučně na vedoucí podniků a jejich vystavení „drakonickým“ trestům v případě nehlášení svévolných odchodů a více než čtyřdenní absence zaměstnanců okresním prokurátorům. Rovněž zaměstnanci byli vystaveni sankcím přeřazením na méně placenou práci. Možnost ukončení pracovního poměru na žádost zaměstnance byla redukována na několik málo důvodů a byla odstraněna možnost vzájemné dohody mezi zaměstnancem a vedením.“²⁵⁰

Hlavním důvodem jejího vzniku byl fakt, že se nedařilo stabilizovat pracovní poměry a stále se opakující náborů zaměstnanců nepřinášely požadované výsledky, navíc se začal projevovat nedostatek lidských rezerv pro uspokojení nároků prioritních odvětví. Od připoutání pracovních sil ke svému určenému zaměstnání si jeho tvůrci slibovali ustálení zaměstnanců zejména těžkého průmyslu a snazší redistribuci pracovních sil.

Kampaň za snižování absence a fluktuace byla zahájena už 13. května zveřejněním „Provolání ÚRO k upevnění pracovní kázně“ v deníku Práce, které zdůrazňovalo škodlivost těchto jevů pro národní hospodářství a nutnost jejich radikálního potírání, k čemuž se měli poctivě pracující dělníci vyjádřit zhodnocením „Provolání“ na pracovištích a v ideálním případě sepsáním souhlasné rezoluce požadující přísné potrestání absentérů a bulačů. Cílem této typické „výroby veřejného mínění“ mělo být zdání, že vládní nařízení č.52/1953 bylo vydáno na základě žádosti pracujících.

Jako krok k lepší pracovní morálce a spravedlivějšímu odměňování za práci byla prezentována už měnová reforma, kdy její tvůrci předpokládali, že v situaci, kdy dělníci nebudou mít úspory a proto se jim nevyplatí vynechávat směny, se zlepší pracovní morálka. Zároveň nutnost pravidelného příjmu měla vést k omezení fluktuace. Nabídka pracovních sil po reformě skutečně vzrostla, zejména o ženy a důchodce, poklesla fluktuace, ale naproti

²⁵⁰ Státník, D.: Sankční pracovní právo v padesátých letech; ÚSD AV ČR, Praha 1994, s. 11.

tomu v některých odvětvích vzrostla absence.²⁵¹ Dalším krokem tedy mělo být zmíněné vládní nařízení, které bylo v tisku reflektováno jako velká pomoc pracujícím při boji s neuvědomělými dělníky, kteří poškozují svým meškáním směn a fluktuací zájmy všech. Už 6. července však došlo k radikálnímu obratu a opatření bylo vládou odvoláno.²⁵² Oficiálně byla tato skutečnost zdůvodněna dostatečným vlivem měnové reformy na upevnění pracovní kázně a bylo prohlášeno: „vedení odborů ... konstatuje, že dělnická třída se s těmito narušovatelí pracovní kázně je schopna vypořádat sama, bez prokurátorů a soudů“.²⁵³ V neoficiálních dokumentech, zejména odborové provenience, se jako další důvod objevuje příliš mechanické uvádění vládního nařízení do praxe a také se ukázalo, že dělníků trestně stíhaných při doslovném uplatnění nařízení by bylo příliš mnoho. Na schůzi Představenstva ÚRO svolané 6. července dokonce zaznělo z úst J. Koláře: „My jsme řekli, že s tímto vládním nařízením nesouhlasíme, protože bychom museli desetitisíce lidí zavřít, protože nám jich desetitisíce fluktuují a absentují.“²⁵⁴ Napříště tak měli být pracovně nespolehliví dělníci spíše vychováváni k větší uvědomělosti než drasticky trestáni. Z krátkého života vládního nařízení o absenci a fluktuaci je zřejmé, jak se vedení státu někdy až zoufale a nepřítli úspěšně řešit dlouhodobé problémy hospodářství.

Z výše uvedených skutečností je zřejmé, že od měnové reformy a zrušení vázaného trhu se očekávalo nejen vyřešení hospodářských potíží, zejména přebytku kupní síly, ale v souvislosti se změnou relací cen a mezd a radikálnímu omezení úspor i problémy s výší produktivity práce a nedostatek pracovních sil v preferovaných odvětvích. Toto opatření tak mělo mít větší dosah, než se na první pohled zdá. Problémy s absencí a fluktuací touto cestou vyřešeny nebyly a ani být vyřešeny nemohly, měly totiž jiné příčiny než jen hledání vyššího příjmu. Kromě hledání příznivějšího finančního ohodnocení případně lehčí práce byla v případě fluktuace akcentována i kvalita a vybavenost pracovního prostředí (které bylo často katastrofální, zejména co se týče hygienického zázemí a otázek bezpečnosti práce), bytové podmínky, ale i přístup nadřízených a spolupracovníků (zejména brigádníci a noví

²⁵¹ Zpráva o peněžní reformě a jejím vyúčtování vypracovaná ministerstvem financí pro politický sekretariát ÚV KSČ, srpen 1953 in Musilová, D.: c. d., s. 62.

²⁵² O jeho odvolání rozhodl politický sekretariát ÚV KSČ už 3.července v noci. Státník, D.:c.d., s 13.

²⁵³ Státník, D.: c.d., s. 158.

²⁵⁴ VOA, fond Představenstvo ÚRO, ka 16, i.j. 181.

zaměstnanci v těžkém průmyslu si stěžovali na přezíravý až nesnášenlivý postoj zaměstnanců, kteří je měli zaučovat) nebo touha po změně související se stereotypností většiny dělnických povolání. Co se týče důvodů absence, nejčastějšími důvody byly přebytek kupní síly a nedostatek zboží, což snižovalo zájem na vyšších výdělích, benevolence lékařů při uznávání stavu nemocných, v některých oborech možnost docílit vyšších výdělků díky „melouchům“, nedostatek potravin a zboží nutící zejména ženy k nákupům v pracovní době a v odvětvích s namáhavou a nebezpečnou prací vysoká míra nemocnosti a úrazovosti.²⁵⁵

Přes bouřlivé události na domácí scéně mělo poměrně velký ohlas i dění v zahraničí, zejména pak stávka stavebních dělníků ve východním Berlíně, která propuklo 17. června poté, co byly zvýšeny výrobní normy a na kterou navázaly nepokoje v dalších průmyslových centrech. Ohlasy vyvolala i krizová situace v Maďarsku. Řešení problémů v těchto zemích se odvíjelo od Moskvou propagovaného Nového kurzu, což v tomto případě znamenalo zejména revizi kolektivizační zemědělské politiky a zpomalení tempa industrializace. To se samozřejmě odrazilo v očekáváních lidí v Československu. Objevovaly se názory, že budou do soukromých rukou vráceny obchody a živnosti a že se budou rozpouštět jednotná zemědělská družstva.²⁵⁶ Ústup od tvrdé stalinské linie byl hodnocen všeobecně pozitivně.

Celkově se dá říci, že měnová reforma a s ní spojené zrušení vázaného trhu bezprostředně ovlivnilo drtivou většinu obyvatel. Po odeznění prvních vášní se však ukázalo, že reforma naprosto nesplnila propagované cíle a postupně bylo zřejmé, že proklamované zvýšení životní úrovně a blahobyt, který má nastat poté, co byla udělena další rána „kapitalistickým a spekulantským živlům“ se nejen nedostavuje, ale životní úroveň se dokonce výrazně snížila. Klasické nešvary plánovaného hospodářství dál ztrpčovaly život lidem, kteří od volného trhu očekávali zlepšení zásobování potravinami a hlavně průmyslovým a spotřebním zbožím. Navíc situace v NDR a Maďarsku vzbuzovala očekávání, která zůstávala nenaplněna.

²⁵⁵ Státník, D.: c.d., s. 65.

²⁵⁶ NA, fond Stranické informace a fond Bulletinů ÚV KSČ.

5. Dlouhodobé dopady měnové reformy

Krátkodobý dopad měnové reformy a zrušení vázaného trhu na celou společnost byl beze sporu výrazný, od podzimu 1953 se ale začala situace pozvolna měnit a další sociální vývoj se od toho bezprostředně po reformě lišil. Nejprve krátký pohled na dosavadní recepci této problematiky. Poměrně podrobný náhled na sociální situaci ve druhé polovině padesátých let nalezneme u Karla Kaplana, přesněji se dopadům měnové reformy však nevěnuje. Ve své knize zabývající se českou společností mezi lety 1945-1960²⁵⁷ pouze konstatuje: „Trvalo téměř deset let, než se podařilo sociální následky reformy zcela překonat, nejdéle u sociálně slabých rodin.“²⁵⁸ Podrobnější rozbor nalezneme v jeho práci o sociálních souvislostech krizí komunistického režimu.²⁵⁹ Pro léta 1954-1955, tedy roky s nejrazantnějším zlevňováním a růstem osobní spotřeby, dochází k závěru, že obecně se podařilo zajistit uspokojování základních potřeb obyvatelstva, zvyšování životní úrovně však bylo velmi nerovnoměrně rozdělené. Připouští, že některé domácnosti už překonaly propad způsobený reformou, byla jich však jen malá část.²⁶⁰ V letech 1956-1957 se podle něj hranice životního minima posunula, pod její hranicí se nyní nacházelo zhruba 688 000 domácností²⁶¹, převážně rodiny se třemi a více dětmi.

Poměrně rozporný názor na tuto problematiku má Lenka Kalinová.²⁶² Na jedné straně se odvolává na výpočty Statistického obzoru, které podle ní dokazují, že životní náklady dělnické rodiny se na úroveň před měnovou reformou dostaly až po snížení cen v roce

²⁵⁷ Kaplan, K.: Proměny české společnosti 1945-1960; ÚSD AV ČR, Praha 2007.

²⁵⁸ Kaplan, K.: c.d., s. 106.

²⁵⁹ Kaplan, K.: Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953-1957 a 1968-1975; ÚSD AV ČR, Praha 1993.

²⁶⁰ Hodnota spotřebního koše pro čtyřčlennou rodinu v roce činila 1770 Kčs, průměrná mzda v národním hospodářství 1200 Kčs, což znamená, že rodiny se dvěma dětmi potřebovaly k uspokojení potřeb dva příjmy. Těmi disponovala pouze polovina až dvě třetiny těchto domácností, zbytek tedy nedosahoval životního minima. Podle Kaplana bylo takových rodin zhruba milion. Kaplan, K.: Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953-1957 a 1968-1975, s. 20.

²⁶¹ Tamtéž, s. 29.

²⁶² Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945-1969; Academia, Praha 2007.

1960.²⁶³ Na druhou stranu připouští, že „zvýšení osobní spotřeby, a tím růst hmotné životní úrovně přispěly k uvolnění napětí ve společnosti a k tomu, že kritický rok 1956 zastihl Československo na rozdíl od ostatních zemí sovětského bloku v očekávání lepších životních podmínek“²⁶⁴, a také pokles počtu obyvatel žijících na hranici životního minima mezi lety 1952/1953 a 1960.

Jak je takto rozdílný náhled možný? V prvé řadě je nutné uvědomit si různou výpovědní hodnotu dostupných, zejména statistických, údajů. U statistických ročenek zahrnujících delší časové období jsou údaje často zkresleny změněnými metodologickými postupy. Například statistiky rodinných účtů, které by dovolovaly zrekonstruovat příjmy a výdaje obyvatelstva rozděleného podle příjmových skupin, trpěly ve sledovaném období značnou rozkolísaností kvality zpracování. Do 3. čtvrtletí 1956 zpracovávaly pouze domácnosti dělnické a domácnosti zemědělské, domácnosti důchodců zůstávaly dlouho mimo jejich zájem, navíc v letech 1952 a 1953, která jsou pro porovnání dopadů měnové reformy klíčová, byly jen povrchně zpracované a sami jejich autoři přiznávají, že nejsou příliš reprezentativní.²⁶⁵ Problematické je také porovnání počtu osob nedosahujících životního minima. Jeho výše se ve sledovaném období dost výrazně měnila, osoby, které životního minima nedosahovaly před měnovou reformou a osoby, které ho nedosahovaly například v roce 1956 patřily do skupin s různou výší příjmu. Situaci komplikuje také fakt, že údaje, které by umožnily přesnější srovnání vývoje životní úrovně před měnovou reformou a po ní, byly před rokem 1953 sledovány jen sporadicky případně vůbec ne a celkový statistický výzkum se začal systematicky rozvíjet a stabilizovat právě až od roku 1953.²⁶⁶

²⁶³ Kalinová, L.: c.d., s. 206. Opírá se však už o Statistický obzor 5/1959.

²⁶⁴ Tamtéž.

²⁶⁵ Počet a složení sledovaných domácností pro 3. čtvrtletí 1953 a 1. čtvrtletí 1954 „ukazuje jednak na značné kolísání počtu sledovaných rodin a na nedostatečnou reprezentativnost výsledků šetření rodinných účtů zemědělců. Také v letošním roce namísto aby se počet sledovaných rodin zvyšoval, naopak se snižuje. Tyto okolnosti spolu se značnou fluktuací sledovaných rodin porušují do značné míry porovnatelnost jednotlivých období.“ NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1711, Výsledky statistiky rodinných účtů za rok 1953 a první pololetí roku 1954 (záznam pro s. předsedu vlády, předkládá státní úřad statistický), 21.10.1954.

²⁶⁶ Ještě v letech 1958-1960 se na stránkách Statistického obzoru poměrně čile rozebíraly metody a možnosti sledování životní úrovně. Např. Statistický obzor 10/1958: K otázce vymezení životní úrovně a jejího měření nebo Statistický obzor 5/1960: Současné statistické metody pro sledování životní úrovně obyvatelstva.

Špatný vývoj životní úrovně, potažmo celého hospodářství a vliv zahraničněpolitické situace, zejména událostí v NDR a Maďarsku, vedly politické vedení k úvahám o nutnosti ústupu od vlády „tvrdé ruky“. Prvními projevy změny postoje bylo třeba zastavení vystěhovávání nepohodlných osob z měst a připravených dalších zásahů proti řádům katolické církve. V první polovině července se uskutečnila cesta československé delegace do Moskvy²⁶⁷, kde byla kritizována dosavadní hospodářská politika Československa a byla doporučena změna linie směrem k zvyšování životní úrovně obyvatelstva a také přehodnocení kolektivizace zemědělství.

Podněty z Moskvy vedly k vypracování tzv. Srpnových tezí²⁶⁸, jak je označována zpráva politického sekretariátu ÚV KSČ projednávaná 2. srpna v Lánech. Obsahovala přiznání, že prudký rozvoj některých odvětví průmyslu se děl na úkor průmyslu spotřebního a potravinářského a připustila pokles životní úrovně obyvatelstva. Důležitá byla problematika zemědělství, kdy bylo připuštěno, že vstup soukromých zemědělců do JZD byl vynucován násilím. Další body Srpnových tezí se týkaly vztahu státu k církvím, porušování socialistické zákonnosti a špatného fungování státního aparátu. Tato neuspokojivá situace měla být řešena zlepšením zásobování a dostupnosti služeb a snížením maloobchodních cen ještě v závěru roku 1953. Zdůrazňována byla nutnost zlepšení dostupnosti bydlení, proto měly být omezeny výrobní investice a naopak podpořena výstavba bytů a rodinných domů. Receptem na problémy zemědělského sektoru měla být finanční podpora JZD, ale i soukromě hospodařících malých a středních zemědělců. Nakonec však teze nebyly schváleny jako celek a řešení špatné hospodářské situace se rozpadlo do dílčích usnesení. „Právě osud Srpnových tezí ukazuje neschopnost vedení KSČ řešit situaci komplexně. Provedená analýza i navrhovaná opatření ke zlepšení situace odhalovaly slabiny tehdejšího režimu v Československu, nedostatky, které sahaly až k jeho kořenům. Pokud by je vedení mělo řešit důsledně, muselo by zpochybnit celou generální linii KSČ a vlastně všechno, co dělalo ve

²⁶⁷ Podrobněji např. Pernes, J.: Snahy o překonání politicko-hospodářské krize v Československu v roce 1953; Prius, Brno 2000 pro Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v Praze.

²⁶⁸ Podrobně Kaplan, K.: Československo v letech 1953-1966, Společenská krize a kořeny reformy; SPN, Praha 1992.

státě od převzetí moci v únoru 1948.²⁶⁹ Hlavním argumentem, který měl zabránit oslabení pozice strany bylo tvrzení, že generální linie politiky byla a je správná, že chyby se dělaly pouze při jejím provádění, které bude nyní revidováno a tím budou problémy trápící československé hospodářství napraveny.

Hlavním krokem, který měl řešit problematiku životní úrovně, bylo usnesení vlády o hlavních úkolech k zajištění rychlejšího růstu hmotné a kulturní úrovně pracujících ze dne 15. září 1953. Následovala celá smršť nejrůznějších zpráv a studií, které zjišťovaly životní úroveň obyvatelstva a nařízení, která měla řešit nejkřiklavější nedostatky. Během října projednával sekretariát Ústřední rady odborů hned několik příslušných opatření, jako první se 7.10. zabýval situací důchodců, když konstatoval, že „při rozboru sociální situace důchodců zjistil Státní úřad důchodového zabezpečení, že důchody 200-250 Kčs měsíčně zůstávají nedostačujícími na krytí nejnutnějších potřeb důchodců a jejich rodin“.²⁷⁰ Veškeré instituce zabývající se péčí o důchodce měly být sjednoceny, pro důchodce s nejnižšími příjmy ve větších městech se doporučovalo zavést dotované společné stravování, zvýhodnění nájemného a v nutných sociálních případech poskytování jednorázových příspěvků. Hlavním bodem tohoto opatření bylo konstatování, že „největší pomoc lze poskytnouti i starým a invalidním osobám tím, že jim bude dána možnost, aby co nejdéle setrvaly v zaměstnání, nebo opatřit jim vhodné zaměstnání, byť i doplňkové na zkrácenou pracovní dobu nebo domácí prací“.²⁷¹ Státní úřad důchodového zabezpečení tímto nástinem dalšího postupu ve věci zlepšení životní úrovně důchodců a invalidů v podstatě nepřekročil svůj vlastní stín. Všechna dílčí opatření se už objevovala v předchozí době, pouze byla shrnuta do jednoho dokumentu a koncepčně nepřinášela nic nového, o skutečném vlivu na studovanou problematiku nemluvě.

Po měnové reformě byl mezi obyvatelstvem nedostatek finančních prostředků na nákup dražšího zboží nebo třeba pro případ nenadálých větších vydání. Tuto situaci si vedení státu uvědomovalo, ministerstvo financí proto vypracovalo zásady pro poskytování půjček

²⁶⁹ Pernes, J.: Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století; CDK, Praha 2008, s.99.

²⁷⁰ VOA, Sekretariát ÚRO, ka 40, i.j. 577, Péče o staré a invalidní osoby a o důchodce.

²⁷¹ Tamtéž.

obyvatelstvu státními spořitelny na nákup dražšího spotřebního zboží, stavbu či nákup bytů nebo rodinných domků, novomanželských půjček a půjček pro překlenutí špatné finanční situace a dokonce i úvěry pro soukromě hospodařící rolníky a živnostníky. Spolu s opatřeními k podpoře spořivosti byly tyto zásady uvedeny v život schválením příslušného usnesení vlády ze 17. listopadu 1953.

Populistickou a nekoncepční politiku zvyšování životní úrovně dokazuje i poskytování jednorázových příspěvků rodinám s dětmi a důchodcům na konci roku 1953.²⁷² V případě rodin s dětmi se jednalo o příspěvek 60 Kčs na každé nezaopatřené dítě, na které jsou vypláceny rodinné přídatky, což byla částka, za kterou se dalo koupit na příklad 1 kg šunky nebo 2 kg eidamské cihly. Tento příspěvek rodinám zcela určitě přišel vhod, ale pro celkovou finanční situaci rodin s dětmi měl jen mizivý význam.

Hlavní formou zvyšování životní úrovně obyvatelstva se mělo stát pravidelné zvyšování mezd a platů a snižování cen zboží. První vlna snížení cen proběhla ještě v roce 1953, konkrétně od 1. října a byla samozřejmě doprovázena masivní propagandistickou kampaní. Například titulek úvodní strany Rudého práva 29. září hlásal: „Snižování cen-cesta k zvýšení blahobytu pracujících“ a dále se v textu tohoto článku čtenář mohl dočíst, že „s platností od 1. října tohoto roku se snižují státní maloobchodní ceny potravinářského i průmyslového zboží o 5-40%. Toto oznámení je nejlepším důkazem stálé péče naší vlády a strany o to, aby pracující lid žil v našem státě stále lépe a mohl bohatěji a plněji uspokojovat své hmotné i kulturní potřeby.“²⁷³ Skutečnost však zdaleka tak růžová nebyla. Sice byly sníženy ceny celkem u 23 000 druhů zboží, výraznější snížení se projevilo jen u sortimentu průmyslového zboží, kde index cen dosáhl hodnoty 89,8 bodu²⁷⁴ (červen 1953=100), ceny potravin poklesly jen skutečně mírně (index 96,1). Navíc zájem obyvatel o zlevněné průmyslové zboží, zejména o oblečení a obuv, zařízení domácnosti a elektrické spotřebiče, narážel opět na jejich nedostatek v prodejnách.²⁷⁵

²⁷² Prosincový příspěvek důchodcům nebyl novinkou, vyplácel se pravidelně už od roku 1949.

²⁷³ Rudé právo, č.271, 29.9.1953, roč. 34.

²⁷⁴ Musilová, D.: c.d., s. 36.

²⁷⁵ Například zpráva z Pardubice konstatuje, že „v Ob. domě ihned po zahájení byly všechny pračky vyprodány/4ks/ za velkého dohadování dalších neuspokojených zájemců. Taktéž el. trouby /2ks/ a el. dvouplotn. vařiče /1ks/. Velký zájem o el. sporáky, pláště a duše na jízdní kola, které OD nemá.“ SOKA Pardubice, fond JNV 1948-1954, ka 1, II. zpráva o průběhu zlevňovací akce pro MVO,

Další vlny zlevnění následovaly v podstatě každý rok, jen do roku 1960 celkem sedmkrát, přičemž v roce 1956 proběhly vlny dvě (1.4. a 3.12., Kalinová²⁷⁶ je dává do souvislosti se snahou uklidnit situaci v Československu vyhrocenou maďarskými a polskými událostmi). Po roce 1956 následoval odklon od každoročního snižování cen, poslední dvě vlny proběhly až v letech 1959 a 1960. Z tabulky uvedené níže jasně vyplývají dvě podstatné skutečnosti. Jednak výrazná disproporce mezi výší zlevnění potravin a průmyslového zboží, ta však byla zcela v intencích cenové politiky už od stanovení cen na jednotném volném trhu v červnu 1953. Za povšimnutí stojí i největší rozsah prvních dvou vln zlevnění. Je tu zjevná snaha o co nejrychlejší snížení cenové hladiny a zároveň potřeba režimu dát velkorysým gestem najevo opodstatněnost a úspěšnost měnové reformy. V dalších letech se snižování cen týkalo zpravidla menšího počtu druhů zboží.

Hromadná snížení cen v letech 1953-1960

Datum snížení cen	Roční úspora obyvatelstva		Úspory připadlo v % na zboží	
	celkem v mil. Kč	na obyvatele Kč	potravinářské	průmyslové
1.10.1953	4500	349	28	72
1.4.1954	5600	431	30	70
1.4.1955	1300	98	39	61
1.4.1956	2100	158	50	50
3.12.1956	1400	105	89	11
8.3.1959	2300	170	53	47
24.4.1960	1800	132	28	72

Zdroj: Průcha, V. a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století; Svoboda, Praha 1974.

Zlevňování bezpochyby působilo pozitivně na výši spotřeby obyvatelstva, nebylo ale kryté zvýšenou výkonností ekonomiky, ale z větší části ziskem státu z měnové reformy, navíc odčerpávalo prostředky na úkor růstu nominálních mezd a snižovalo podíl fondu akumulace. Negativně z hlediska dlouhodobé udržitelnosti hospodářství působil fakt, že podíl osobní

1.10.1953.

²⁷⁶ Kalinová, L.: Společenské proměny v čase socialistického experimentu, s. 205.

spotřeby na vytvořeném národním důchodu se stále zvyšoval: v roce 1953 činil 54,7%, v roce 1954 60,3%, v roce 1955 61,5%, v roce 1956 62,6% a o rok později dokonce 63,3%.²⁷⁷

Index maloobchodních cen zboží a služeb

-předchozí rok=100

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
<u>Potravinářské zboží celkem</u>	99,8	98,4	97,5	96,8	100,0	97,4	99,3
Maso a masné výrobky	108,4	99,8	98,7	91,7	100,0	100,0	99,6
Mléko a mléčné výrobky	112,2	98,5	97,8	95,4	97,4	99,1	100,0
Mlýnské, pekárenské a těstářenské výrobky	95,9	96,8	97,7	97,7	100,0	93,6	98,1
Brambory	-	92,2	100,0	103,6	100,4	91,9	104,1
Nápoje	88,7	97,7	97,7	99,4	104,6	101,5	100,0
<u>Nepotravinářské zboží celkem</u>	84,4	95,2	97,1	99,0	100,1	97,5	97,0
Textilní zboží	74,3	91,1	95,7	98,9	100,0	96,7	95,0
Obuv a kožená galanterie	91,5	95,5	91,8	98,0	100,0	98,7	99,8
Zařízení pro domácnost ¹	86,0	92,5	97,4	99,6	100,0	98,8	98,5
Stavební potřeby	79,3	96,6	97,9	99,2	100,0	100,0	100,0
Paliva	106,1	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹Včetně potřeb pro domácnost

Zdroj: HSR, s. 200-203.

Z této tabulky je zřetelné nejvýraznější zlevňování v prvních dvou letech po měnové reformě, naproti tomu v roce 1958 vlna zlevňování neproběhla. Výrazný je také rozdíl ve změně ceny různého zboží, výrazněji se snižovala cena průmyslových výrobků než potravin, přičemž některé zboží, jako maso a masné výrobky nebo paliva měnily svou cenu jen minimálně a někdy dokonce zdražovaly.

²⁷⁷ NA, fond ÚPV-tajná spisovna, karton 1712, Vývoj základních proporcí v oblasti životní úrovně, vypracoval SÚP, 5.4.1958.

Nedílnou součástí nastolené koncepce zvyšování životní úrovně bylo vedle úpravy cen i zvyšování mezd a platů. Průměrný roční mzdový vzestup v letech 1953-1955 činil 4,5%, vzhledem ke všem mzdovým a cenovým opatřením a růstu dalších reálných příjmů se reálné mzdy mezi lety 1953-1960 zvedly o celých 45%.²⁷⁸ Zvyšování mezd bylo dosaženo v mnoha případech vysokým překračováním nízkých výkonových norem, přičemž zvýšení mezd bylo většinou vyšší než zvýšení produktivity práce v daném období. Na vysoké přečerpávání mzdových fondů si opakovaně stěžovala jednotlivá ministerstva a tento problém byl pravidelně probírán i v odborech²⁷⁹, kde bylo konstatováno, že největší tlak na zvyšování mezd začal právě v období po měnové reformě ve snaze umožnit dělníkům vyšší výdělky.

Problém disproporce zvyšování mezd vůči produktivitě práce se stále zhoršoval, proto byla od roku 1955 diskutována nutnost změny tohoto stavu. Nápravě měla pomoci zejména pravidelná prověrka norem a také nové platové řády, které měly mimo jiné přispět k denivelizaci mezd a konečně zvýšit příjmy úředníků a technických a inženýrských profesí²⁸⁰, dlouhodobě podhodnocených. Provedení přestavby mzdové soustavy pak bylo původně rozplánováno do let 1955-1960²⁸¹, později byl schválen termín 1957-1958.²⁸² Důraz byl kladen hlavně na stabilizaci výše mezd a produktivity práce, životní úroveň už neměla být zvyšována masivním a živelným zvyšováním mezd, ale pouze snižováním cen. Protože podle oficiální propagandy bylo snižování cen umožněno růstem produktivity a hospodárnosti výroby²⁸³, měli být takto pracující motivováni k vyšším pracovním výkonům a zvyšování své

²⁷⁸ Kalinová: c.d., s. 207.

²⁷⁹ Například ministerstvo strojírenství informovalo v říjnu 1954 sekretariát ÚRO o alarmujícím nárůstu překračování mzdových fondů, kdy v červenci byl v tomto odvětví přečerpán mzdový fond absolutně o 2,9%, o měsíc později o 2,51% přičemž relativní překročení bylo mnohem vyšší. Ministerstvo tímto žádalo odbory, aby „věnovaly tomuto nezdravému vývoji pozornost učinily po linii hospodářsko-politické taková opatření, aby se celý vývoj změnil k lepšímu.“ VOA, fond Sekretariát ÚRO, ka 67, i.j. 648, Zpráva o nezdravém vývoji produktivity práce a mezd a o relativním překračování mzdových fondů ve strojírenství.

²⁸⁰ VOA, fond Sekretariát ÚRO, ka 57, i.j. 619, Návrh výhledového plánu na odstranění nivelisace ve mzdách v období 1955-1960. Tento návrh mimo jiné přiznává, že za současných mzdových podmínek kvalifikované pracovní síly raději přecházejí na lépe placené dělnické pozice a že v důsledku mizerného platového ohodnocení kvalifikovaných a odpovědných pozic necítí dělníci nutnost zvyšování své kvalifikace a často se jí dokonce brání.

²⁸¹ Tamtéž.

²⁸² Kaplan, K.: Proměny české společnosti, s. 237.

²⁸³ Například list Zář uvedl snížení cen v roce 1954 titulkem „Zvyšování produktivity práce a zhuspořádání výroby umožnilo snížit ceny“, 9.4.1954.

kvalifikace. Neustálé odkládání ale vedlo k tomu, že akce přestavby mezd byla ukončena až v první polovině roku 1960.

Průměrná měsíční mzda dělníka v průmyslové činnosti

	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Lehký průmysl-textil ¹	823	949	965	981	986	1001
Lehký průmysl-sklo, keramika a porcelán ¹	964	1069	1116	1139	1148	1161
Potravinářský průmysl ¹	1054	1140	1152	1173	1181	1194
Strojírenství	1212	1285	1310	1348	1359	1388
Hutnictví železa	1501	1587	1620	1657	1640	1665
Stavební hmoty	1202	1313	1337	1381	1382	1419

¹ Údaje pro české země.

Zdroj: HSR, s. 251, 527.

Průměrné měsíční mzdy pracovníků v socialistickém sektoru-nevýrobní odvětví

	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Věda, výzkum, vývoj	1318	1393	1438	1488	1515	1534
Školství a kultura	1018	1063	1093	1163	1213	1232
Zdravotnictví a sociální péče	995	997	1019	1078	1125	1153

Zdroj: HSR, s. 154.

Ze dvou tabulek uvedených výše můžeme vyčíst pokračující trend k mzdové nivelizaci, rozpětí mezi nejlépe a nejhůře placenými odvětvími se snižovalo. Přestože průměrné mzdy se zvyšovaly ve všech odvětvích, nejvýrazněji se tento trend projevil v dosud podceňovaném spotřebním průmyslu.

Již bylo zmíněno, že mzdový a cenový vývoj od podzimu 1953 měl vliv na zvýšení spotřeby obyvatelstva. Tento aspekt vývoje životní úrovně si zaslouží podrobnější pohled, zejména otázka, jestli a jakým způsobem se změnila skladba spotřeby obyvatelstva a zda tato změna byla zapříčiněna jen cenovými a příjmovými hledisky.

Na rozdíl od předchozího období a zejména let 1951-1953, kdy byla stagnující a u některých skupin obyvatel klesající osobní spotřeba kompenzována stálým růstem spotřeby společenské, je pro následující léta tento poměr obrácený. Hlavní důraz byl kladen na osobní spotřebu, protože její zvýšení bylo rychle zřetelné a lépe propagandisticky využitelné a tím přispívalo k rychlé sociální stabilizaci režimu otřeseného měnovou reformou. V předchozí

kapitole jsem už poukázala na změny nákupních zvyklostí potravin bezprostředně po měnové reformě, které souvisely hlavně s jejich novou, a vyšší, cenovou hladinou. Už po prvním zlevnění se však tyto preference začaly měnit. Například u chleba, jehož spotřeba po měnové reformě stoupla, lze po prvním zlevnění k 1. říjnu 1953 zaznamenat zase pokles spotřeby a její přenesení na jiné druhy potravin jako třeba rýže, cukr, od roku 1955 maso a masné výrobky. Stoupala také spotřeba nápojů včetně kávy a čaje, které byly před měnovou reformou k dostání pouze na volném trhu za velmi vysoké ceny.

Výraznější zlevnění průmyslového zboží se odrazilo ve vyšším zájmu o jeho koupi. Největší vzrůst prodejů byl zaznamenán u domácích spotřebičů jako ledničky, pračky vysavače a podobně²⁸⁴, rozhlasové přijímače a televizory²⁸⁵, náramkové a kapesní hodinky a koberce a další bytové zařízení. Tento zájem o dražší zboží však opět narážel na jeho nedostatek na trhu, v některém sortimentu byla situace opravdu kritická.

Nejlepším příkladem bude situace na trhu s osobními automobily. Přestože oficiální místa konstatovala, že Československo výrazně zaostává v zvyšování počtu vozů za kapitalistickými státy a že v roce 1957 je navíc 65% osobního vozového parku starší 15 let²⁸⁶, nebyla schopná stále se zvyšující poptávku po automobilech uspokojit. Navíc přidělový systém na osobní automobily vykazoval stále se zvyšující počty nevyřízených žádostí²⁸⁷, v důsledku čehož se lhůta od podání žádosti o vůz do jeho skutečného obdržení stále prodlužovala. V roce 1957 byl tlak na dodání vozů na trh tak veliký, že odbor financí ÚPV prezentoval jako nezbytné dovést z kapitalistických států 20-30 tisíc automobilů pro přímý prodej obyvatelstvu. Na tomto místě je nutné zdůraznit, že při pořadí vyřizovaných žádostí

²⁸⁴ V roce 1955 nárůst na 368% oproti 100% v roce 1953. Na, ÚPV-tajná spisovna, ka 1716, Materiál pro kolegium předsedy SÚP. 30.10.1956.

²⁸⁵ Nárůst na 230%. Tamtéž.

²⁸⁶ NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1714, Vývoj poptávky po osobních automobilech a problematika jejího uspokojování.

²⁸⁷ Například k 31.3.1957 zbývalo k vyřízení 40 288 žádostí, ve druhém čtvrtletí 1957 přibýlo dalších 11 860 žádostí. Tamtéž. V tom samém roce bylo v Československu vyrobeno pouze 34 561 osobních a dodávkových automobilů (HSR, s. 285), přičemž zdaleka ne všechny se skutečně dostaly na československý trh. Pro zapsání do pořadníku bylo nutné složit u České spořitelny 20 000 Kčs jako záruku, že žadatel má na automobil dost prostředků.

byl největší důraz kladen na „společenský význam jednotlivých odvětví národního hospodářství a osobní zásluhy jednotlivců při budování socialismu.“²⁸⁸

Porovnání struktury výdajů zaměstnaneckých a zemědělských rodin (v %)

Dělnická domácnost -výdaje na	potraviny	prům. zboží	služby
1953, 1.6. (měnová ref.)	58,7	32,4	8,9
1955, 1.4. (snížení cen)	61,6	28,1	10,3
1956, 1.12. (snížení cen)	60,8	28,5	10,7
Zemědělská domácnost			
1953, 1.6. (měnová ref.)	39,5	52,6	7,9
1955, 1.4. (snížení cen)	42,3	48,2	9,6
1956, 1.12. (snížení cen)	41,8	48,3	9,9

Zdroj: NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1712, Vývoj nerealizované kupní síly obyvatelstva; ministerstvo financí, rok 1958 bez data.

Je vidět, že ve sledovaném období rostla poměrná část výdajů na potraviny, a to i u zemědělského obyvatelstva, zatímco výdaje na průmyslové zboží klesaly. To je v dané situaci podle mého názoru spíše odrazem změněných cenových proporcí těchto dvou segmentů zboží a jejich dostupnosti, než dokladem klesající koupěschopnosti obyvatelstva.

Z předchozí tabulky je zjevné, že ceny služeb a jejich dostupnost se měnily jen málo a na strukturu výdajů měly jen minimální vliv. Rovněž ceny některých dalších komodit, jako paliva nebo stavební materiál se během tohoto období v podstatě nezměnily. Špatná dostupnost služeb však byla jednou z Achillových pat zestátněného hospodářství, tento problém se vine už od druhé poloviny čtyřicátých let a svým rozsahem široce překračuje sledované období. Zpráva Státního úřadu statistického v roce 1958 velmi trefně popisuje soudobý stav takto: „Nedostatečné uspokojování poptávky obyvatelstva po placených službách, zejména ve stavební a bytové údržbě a v opravách vytvořilo podmínky pro mimořádně veliký růst fušerství a melouchářských prací, které jsou vykonávány často na vrub pracovní doby v zaměstnaneckém poměru a jsou jednou z hlavních příčin rozkrádání

²⁸⁸ NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1714, Vývoj poptávky po osobních automobilech a problematika jejího uspokojování.

národního majetku a nežádoucích přesunů peněžních hotovostí mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva.²⁸⁹

Některé druhy služeb vykazovaly stabilně nízkou cenu a do změn v životní úrovni se nijak nepromítly, šlo zejména o nájem, platby za elektřinu, vodu, otop a podobně. Na druhou stranu některé další služby, jako třeba zařízení pro děti, nejrůznější opravárenské a stavební služby, ale třeba také krejčovství a podobně stagnovaly nebo se na provedení prací velmi dlouho čekalo.²⁹⁰ Tento nedostatek v dostupnosti, často nezbytně nutných, služeb, blokoval u některých skupin obyvatelstva růst životní úrovně. Jako jeden příklad za všechny je možné uvést situaci rodin s dětmi, kdy matka často nemohla nastoupit do zaměstnání a přispět tak do rodinného rozpočtu, protože nesehnala místo pro děti v jeslích nebo mateřské škole.

Jak už bylo zmíněno, vzhledem k poklesu úspor obyvatelstva po měnové reformě vláda v listopadu 1953 schválila opatření k podpoře spořivosti na jehož základě zahájila Česká spořitelna společně s Ústřední radou odborů rozsáhlou kampaň za objasnění významu úspor pro hospodářství. Už v prvním čtvrtletí 1954 mohl Sekretariát ÚRO s uspokojením konstatovat, že „vklady obyvatelstva vykazují vzestupnou linii ... Podle zpráv spořitelny je ve všech vrstvách obyvatelstva rostoucí porozumění pro spoření.“²⁹¹ Kromě nejrůznějších forem agitace za spoření mohly být faktory zvýšení úsporných vkladů i čistě psychologické, lidé měli na zřeteli výhodnější přepočítávací poměr vkladů na ve spořitelnách při měnové reformě a tak pro ně spoření znamenalo jakousi pojistku proti případným dalším měnovým opatřením. V následujících letech už situace ve výši úspor předčila všechna očekávání a dá se říci, že míra tezaurace financí u obyvatelstva se vedení státu vymkla z rukou. V letech 1954-1957

²⁸⁹ NA, ÚPV, ka 1712, SÚP: Dosavadní stav placených služeb obyvatelstvem a úvaha o jejich rozvoji v letech 1960-1975, rok 1958 nedatováno.

²⁹⁰ Zpráva předložená Sekretariátu ÚRO ukazuje až komickou, nicméně podle mého názoru paradigmatickou situaci: „V Ondřejské ulici v Karlových Varech bylo potřeba opravit kloset. Objednávka byla učiněna v únoru 1954. V létě komunální podnik přivezl 3 sudy vápna, 5 pytlů cementu a vůz písku. Oprava však dosud provedena nebyla. Vápno, cement i písek se však ztratil.“ VOA, Sekretariát ÚPV, i.j. 652, Zpráva o uspokojování řemeslných služeb podniky místního hospodářství.

²⁹¹ VOA, fond Sekretariát ÚRO, ka 60, i.j. 626, Zpráva o stavu spořivosti mezi pracujícími za 1. čtvrtletí 1954.

stoupl objem vkladů ve spořitelnách téměř trojnásobně²⁹², přičemž tempo růstu celkových příjmů obyvatelstva bylo v tomto období asi desetkrát nižší.

Jak je tak rychlý nárůst vkladů možný a která skupina obyvatelstva se na něm podílela? Už z textu výše vyplývá, že růst kupní síly obyvatelstva narážel na nedostatky v tržních fondech, většina vkladů v tomto období tedy představuje nerealizovanou a dá se říci, že za daných podmínek i nerealizovatelnou kupní sílu. Touto nadměrnou kupní silou ale disponovala jen určitá část obyvatelstva. V prvé řadě se jednalo o rodiny bezdětné nebo jen s jedním dítětem, kde oba manželé pracovali a kumulovali tak dvojí příjem, na druhou stranu jednopříjmové rodiny s více dětmi stále vydávaly většinu příjmu na nákup potravin a nezbytného zboží a na dražší zboží nebo dokonce vytváření úspor neměly prostředky. Vzhledem k cenovým proporcím se úspory zvyšovaly také u těch, kteří většinu své spotřeby potravin uspokojovaly z vlastních zdrojů, tedy u zemědělců.

Tato situace začala nejvyšším místům působit obavy už od roku 1956²⁹³, v roce 1958 už byla natolik kritická, že ministerstvo financí dostalo za úkol zpracovat možnosti řešení. Jeho zpráva věnující se vývoji nerealizované kupní síly²⁹⁴ navrhuje několik aspektů řešení. V oblasti příjmů obyvatelstva zdůrazňuje nutnost zpomalit růst příjmů všeho obyvatelstva a další vývoj mezd a platů sesynchronizovat s vývojem produktivity práce. Co se týče výdajů, mělo dojít ke změně proporcí cen potravinářského a průmyslového zboží tak, aby byly snížením cen potravin podpořeny nízkopříjmové zaměstnanecké rodiny a aby se přesunula poptávka od nedostatkového průmyslového zboží zpět k potravinám. V souvislosti s úzkoprofilovostí spotřebního zboží se mělo dbát na soustavné zvyšování jeho výroby a dostupnosti obecně. Důležitým problémem byla otázka odčerpání nadbytečných vkladů. Tady zpráva podtrhuje důležitost zvýšení bytové výstavby, která má potenciál část kupní síly odčerpat a která následně ovlivňuje poptávku po dalším zboží, jako jsou placené služby

²⁹² NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1712, Vývoj nerealizované kupní síly obyvatelstva; ministerstvo financí, rok 1958 nedat.

²⁹³ V tomto roce vydalo ministerstvo financí první návrhy na odčerpání přebytečné kupní síly obyvatelstva. Jednalo se spíše o úsměvná řešení, jako návrh zavedení Československé státní loterie a sázek na výsledky sportovních utkání. NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1713, Ministerstvo financí pro schůzi Politického byra ÚV KSČ: Návrh některých opatření na zvýšení mimotržních výdajů obyvatelstva; 29.12.1956.

²⁹⁴ NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1712, Vývoj nerealizované kupní síly obyvatelstva; ministerstvo financí, rok 1958 nedat.

(dodávky elektřiny, plynu, vody, opravy a další práce), ale i zařizovacích předmětech a dalším zboží. V oblasti služeb se měla navýšit jejich dostupnost a celkový objem, zejména oprav, rekreace a cestovního ruchu, čímž mělo být podpořeno zvýšení podílu výdajů za služby.

Bytová výstavba byla opravdu palčivým problémem a přestože propaganda zdůrazňovala péči o zlepšování bydlení pracujících a pravidelně zveřejňovala počty dokončených bytů a rodinných domů, poptávce po bydlení nabídka ani zdaleka nedostačovala. Stav bytového fondu ve druhé polovině padesátých let byl neuspokojivý jak z hlediska stáří jednotlivých bytových jednotek²⁹⁵, tak z hlediska bytové plochy připadající na jednu osobu.²⁹⁶ Přestože počet dostavěných bytů se od roku 1953 výrazně zvyšoval²⁹⁷, bylo samostatné bydlení pro mnoho lidí nedosažitelnou metou.

Pokusila jsem se nastínit hlavní aspekty vývoje životní úrovně po měnové reformě a problémy, se kterými se společnost potýkala. Dá se však určit bod, ve kterém došlo v vyrovnání úrovně před reformou a po ní? Znamená rychlé tempo zvyšování osobní spotřeby, snižování cen a zvyšování mezd, že se společnost měla lépe než před červnem 1953?

Je nutné mít na zřeteli, že různé skupiny obyvatelstva se v dlouhodobém horizontu s následky měnové reformy vypořádávaly různě. Z pohledu státu byl problém související se zrušením vázaného trhu a se ztrátou úspor obyvatelstva vyřešen už po prvních dvou vlnách snížení cen. V úvodu do výsledků statistiky rodinných účtů za roky 1953 a 1954 se uvádí: „u zemědělských rodin je spotřeba po snížení cen k 1.4. t.r. [1954-pozn. aut.] všeobecně mnohem vyšší než před rokem ...i u dělnických rodin byly již nyní zřejmě odstraněny důsledky peněžní reformy a zrušení lístkového systému.“²⁹⁸

²⁹⁵ Odhad z roku 1960 udává, že pouze 14% bytů je z doby po roce 1945, přičemž celých 34% bytů je starších 60 let. Statistický obzor 3/1960, K situaci v bytovém fondu, s. 218.

²⁹⁶ Průměrná obytná plocha 1 bytu (bez kuchyně a příslušenství) činila 33m², na tuto plochu připadalo průměrně 3,62 osob. Tamtéž, s. 219.

²⁹⁷ 38 957 dokončených bytů v roce 1953, 50 591 v roce 1955 a 63 677 o rok později. NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1710, Pracovní skupina pro srovnání současné životní úrovně v ČSR s 1. republikou a s kapitalistickými zeměmi, 14.12.1957.

²⁹⁸ NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1711, Výsledky statistiky rodinných účtů za rok 1953 a první pololetí roku 1954.

Toto tvrzení však odpovídá pravdě pouze částečně. Již v předchozí kapitole jsme viděli, že veškerá opatření z června 1953 nebyla takovou ranou pro zemědělce, jako pro ostatní obyvatelstvo. Díky zvýšení výkupních cen zemědělských produktů a dalším formám podpory zemědělství²⁹⁹ tito lidé nejen velmi rychle vyrovnali životní úroveň z doby před reformou, která ostatně většinou nebyla nijak valná, ale rychle se zvyšovala jejich spotřeba potravin, průmyslových výrobků a zejména výše úspor. Také index životních nákladů zemědělské domácnosti klesal rychleji než domácnosti dělnické a zaměstnanecké.³⁰⁰ Lze tedy říci, že zemědělci se už po zlevnění na jaře 1954 těšili vyšší životní úrovni než před měnovou reformou.

U rodin dělnických a zaměstnaneckých bylo vyrovnávání životní úrovně o něco pomalejší. Přesto se rok 1960, uváděný Kalinovou za rok vyrovnání s dobou před měnovou reformou zdá být datem dost pozdním. Většina těchto rodin se se ztrátami z roku 1953 vyrovnala nejspíše nejpozději v roce 1956, nebo alespoň tyto ztráty a změnu příjmů a cen už nepovažovala za trauma. Svědčí o tom poměrný klid v Československu v průběhu bouřlivého roku 1956, který byl do jisté míry dosažen za cenu dalších sociálních ústupků panujícího režimu, jako třeba zákon č.45/1956 Sb. o zkrácení pracovní doby nebo dvojí zlevňování v tomto roce. Situaci po roce 1953 podle mého názoru trefně charakterizuje Muriel Blaive, když tvrdí, že „byla nastolena skutečná tichá sociální dohoda. Režim vyměnil politickou pasivitu obyvatelstva za relativní uspokojení ekonomických potřeb.“³⁰¹

Samostatnou kapitolou je potom zákon č. 55/1956 Sb. o sociálním zabezpečení, který zaváděl závislost výpočtu důchodu na výdělku, a mimo jiné i začal uznávat pomoc potřebným jako jednu z funkcí sociálního zabezpečení. Navazujícími vládními nařízeními³⁰² byly

²⁹⁹ Důležitou roli pro alespoň částečnou stabilizaci zemědělského sektoru hrálo zastavení vystěhovávání kulaků a odložení další vlny kolektivizace, také přechod stávajících JZD nižších typů na vyšší formy hospodaření se měl dít až po důkladném zvážení ekonomických možností družstva. Nutnost pokud možno co nejrychlejšího zvýšení produkce zemědělství vedla dokonce k náboru pracovních sil do tohoto odvětví hospodářství.

³⁰⁰ Index životních nákladů zemědělské rodiny klesl ze 100 bodů v roce 1953 na 85,4 bodu v roce 1955 a dokonce 81,8 v roce 1957. Pro domácnosti dělníků a zaměstnanců činil tento pokles pouze 94,0 bodu v roce 1955 a 89,9 v roce 1957. HSR, s. 349.

³⁰¹ Blaive, M.: Promarněná příležitost. Československo a rok 1956; Prostor, Praha 2001, s. 304.

³⁰² Vládní nařízení č. 56/1956 Sb. o nemocenském a důchodovém pojištění členů jednotných zemědělských družstev a o důchodovém pojištění jednotlivě hospodařících rolníků a jiných osob samostatně hospodařících a Vládní nařízení č. 57/1956 Sb. o nemocenském pojištění a důchodovém zabezpečení členů výrobních družstev.

upraveny důchodové nároky pracujících v družstevním sektoru a soukromě hospodařících osob. Přestože přestavba národního pojištění byla oficiálními místy považována za dostatečnou kompenzaci nízkých příjmů důchodců³⁰³, ve skutečnosti byli jednou z mála skupin obyvatelstva, na kterou stále negativně doléhalo provedení měnové reformy. Přestože jejich příjmy byly nejrůznějšími příplatky a předpisy zvyšovány (důchody se nezvyšovaly valorizací), ještě v roce 1957 nedosahovala průměrná kupní síla důchodce jeho kupní síly v roce 1948.³⁰⁴

Celkově lze shrnout, že s následky měnové reformy se obyvatelstvo vyrovnávalo různou dobu. Vzhledem k pokračující mzdové nivelizaci a odbourání zásobovacích výhod, které poskytoval přidělový systém, se pro tempo růstu životní úrovně prosadila jiná kritéria, než jen příslušnost k socioprofesní skupině. Společnost se začala dělit podle počtu výdělečně činných osob v rodině, respektive podle počtu osob, které ze svého platu musela vyživovat jedna výdělečně činná osoba. Ve výsledku se s následky reformy mohli rychleji vyrovnat bezdětní manželé oba pracující v lehkém průmyslu, než rodina například se třemi dětmi, byť živitel rodiny pracoval v preferovaném odvětví. Také je podle mého názoru obtížně určitelný moment, kdy jednotlivé skupiny obyvatel dosáhly životní úrovně před měnovou reformou. Důležitější je moment, kdy obyvatelstvo přistoupilo na státní politiku zvyšování životní úrovně a začalo ji považovat za svou sociální jistotu, což vedlo ke stabilizaci režimu.

³⁰³ „Zaostávání růstu příjmu důchodců bylo odstraněno přestavbou národního pojištění.“ NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1713, SÚS; Čs. statistika rok 1958, svazek č. 87: Bilance národního hospodářství ČSR za rok 1957.

³⁰⁴ Měsíční kupní síla na 1 důchodce v cenách 1.4.1955 činila v roce 1948 403Kčs, v roce 1957 pouze 366Kčs. NA, ÚPV-tajná spisovna, ka 1713, SÚS; Čs. statistika rok 1958, svazek č. 87: Bilance národního hospodářství ČSR za rok 1957.

Závěr

Měnová reforma a zároveň provedené zavedení jednotného volného trhu představovala výraznou kapitolu života v Československu v padesátých letech. Přes některé nepatrné přínosy, jako odstranění lístkového systému, které obyvatelstvo přivítalo, znamenala pro nejširší vrstvy obyvatelstva především ztrátu úspor, pokles životní úrovně a následkem toho omezení důvěry k režimu.

Masivní přestavba československého hospodářství směrem k těžkému průmyslu vedla k podhodnocení průmyslu spotřebního, potravinářského a zemědělství vůbec. Celý komplex změn, kterým československé hospodářství a společnost prošly, měl za následek velké hospodářské problémy, které se vedení státu rozhodlo řešit radikálním měnovým opatřením. Jím měla být zlikvidována přebytečná kupní síla a tak uvedena do souladu poptávka po zboží s jeho omezenou produkcí, zároveň se mělo jednat o další ránu „kapitalistickým a spekulantským živlům“, které byly viněny ze současných ekonomických neúspěchů režimu. Vyhlášení měnové reformy bylo pro obyvatelstvo nemilým překvapením. Přestože se všeobecně nějaké opatření očekávalo, což čas od času vyvolalo paniku a nákupní horečku, bezprostředně před červnem 1953 byli lidé ujišťováni o stálém hospodářském růstu a pevnosti měny. Po prvotním nemilém překvapení následovala vlna nespokojenosti a protestů, která zasáhla téměř celé Československo.

Jednalo se o první masové vystoupení lidí ve státech východního bloku,³⁰⁵ mělo však většinou ekonomickou příčinu, jen ojediněle zazněly i politické požadavky. Stávky a demonstrace byly však jen špičkou ledovce, protesty proti reformě měly nejrůznější ráz, od prostého slovního vyjádření nesouhlasu, přes rozšiřování protistátních letáků, psaní nápisů nebo ničení symbolů režimu až po symbolické formy odporu jako byla tzv. kytíčková provokace. U mnohých členů komunistické strany vedly události prvních červnových dní ke ztrátě iluzí o režimu, který pomáhali budovat. Projevilo se to vystupováním ze strany i třeba poklesem odběru stranického a odborového tisku. Není však možné přehlédnout ani vyjádření

³⁰⁵ Teprve o necelý měsíc později, 17. června, se masové protesty konaly ve východním Berlíně. Zde bylo důvodem zvýšení výrobních norem.

souhlasu s měnovou reformou, a to u členů strany i některých nestraníků. Kromě jasně deklarovaného souhlasu s politikou strany, byť některé zprávy hovořící o bezmezném nadšení ze ztráty úspor je třeba brát s rezervou, byla část reakcí, režimem vykládaná jako všeobecné přijetí měnové reformy obyvatelstvem, spíše projevem pasivity nebo byla více méně vynucená. Mám tu na mysli hromadné podepisování a odesílání souhlasných rezolucí nebo často vynucená účast na protidemonstraci. Měnová reforma tak znamenala pro mnoho lidí, včetně členů strany, znatelné ochladnutí sympatií k panujícímu režimu případně byla poslední kapkou, která podlomila jejich loajalitu. Rychlé potlačení projevů nesouhlasu a další vývoj sociální politiky státu potom vedl k rostoucí pasivitě společnosti.

Přes některá sociální opatření vyhlášená zároveň s měnovou reformou měl celý rozsáhlý komplex změn nepříznivé sociální důsledky. V první řadě působila velmi traumaticky faktická ztráta většiny úspor, vázaných vkladů, prostředků vložených do životního pojištění či cenných papírů. Zrušení vázaného trhu a nové cenové proporce na jediném trhu volném znamenalo pro dělníky v preferovaných odvětvích, většinu důchodců a rodiny s více dětmi poměrně radikální nárůst životních nákladů, které nemohlo kompenzovat ani zvýšení mezd a nejrůznějších rodinných a sociálních přídatků.

Zejména několik prvních měsíců od června do října 1953 lze charakterizovat jako hluboký propad životní úrovně celé společnosti. Výrazně se projevovala všeobecná nejistota a nedůvěra k režimu, v průběhu léta se stále opakovaly fámy, že bude další reforma.. Klesl odběr stranického a odborového tisku, lidé vybírali zbytky svých vkladů ze spořitelén, protože se jim často nedostávalo peněz na nákup běžného zboží. Nové vyšší ceny, zejména potravin, vedly mnoho důchodců a žen v domácnosti ke snaze najít si zaměstnání a tak přispět do rodinného rozpočtu, krátkodobě se projevila i nižší absence a vyšší produktivita práce, jak se lidé snažili dosáhnout vyšších výdělků. Vzhledem k likvidaci provozního kapitálu měnovou reformou došlo k další vlně rušení živností a přechodu dosud samostatných živnostníků a řemeslníků do státního sektoru.

Celkově se dá říci, že v tomto období byli nejhůře postiženými skupinami oproti období před reformou dělníci v preferovaných odvětvích³⁰⁶, důchodci a rodiny s více dětmi. Celkovou situaci ještě zhoršovalo velmi špatné zásobování základními potravinami, o dalším spotřebním zboží ani nemluvě, ozývaly se hlasy, že v době existence vázaného trhu bylo lépe, což ostře kontrastuje s textem Usnesení vlády republiky Československé a ÚV KSČ o provedení peněžní reformy i s propagandou v tisku, kde se slibovalo zajištění více zboží na trhu ve větší kvalitě právě díky reformě.

Tento stav se ukázal jako dlouhodobě neudržitelný i vzhledem k mezinárodně politické situaci spojené s nástupem tzv. nového kurzu v okolních lidově demokratických zemích. Od podzimu 1953 se i v Československu prosadila nová koncepce, která si kladla za cíl zejména rychlé zvýšení životní úrovně obyvatelstva a tím stabilizaci režimu. Místo druhého pětiletého plánu byly schváleny dva vyrovnávací roční plány, omezily se investice do zbrojení a těžkého průmyslu a tyto ušetřené prostředky byly přesměrovány do zemědělství a spotřebního průmyslu.

Kromě některých populistických kroků, jako bylo schválení jednorázových příplatků důchodcům a rodinám s dětmi, byla politika zvyšování životní úrovně postavena hlavně na pravidelném snižování maloobchodních cen a zvyšování mezd. Nejmasivnější zlevňování probíhalo od října 1953 do konce roku 1956, a přispělo k rychlému nárůstu osobní spotřeby obyvatelstva. Vzhledem k cenovému poměru potravinářského a průmyslového zboží, který se vyvíjel jednoznačně ve prospěch spotřebních předmětů, se měnila struktura výdajů domácností stoupajícím procentem výdajů za potraviny. Zároveň docházelo k růstu mezd, nejvýrazněji bezprostředně po měnové reformě a nejvíce v odvětvích s nižšími platy.

Růst kupní síly obyvatelstva, který ale nebyl podložený zvýšenou výkonností ekonomiky, se však poměrně brzy dostal do rozporu s možnostmi produkce zboží, o které měli spotřebitelé zájem. Růst životní úrovně tak narážel na hranice dané hospodářskými limity státu. Výsledkem byl nárůst nerealizované kupní síly, která na sebe upozorňovala mimo jiné hrozivě narůstajícím objemem úspor, nebo velkým zájmem o nákup dražšího

³⁰⁶ Hlavně z důvodů největších ztrát na úsporách a velkým nárůstem výdajů za zboží, které měli předtím možnost nakupovat lacino za lístky.

zboží.³⁰⁷ Rychlému růstu osobní spotřeby neodpovídala dostupnost dalších faktorů ovlivňujících růst životní úrovně jako možnost pořízení vlastního bydlení, dostupnost kvalitních služeb, ale i nedostatek zařízení pro děti, který limitoval nástup některých žen do zaměstnání. Z ekonomického hlediska tak měnová reforma dlouhodobě neřešila problémy, které měla řešit (nebo alespoň které proklamovala, že řešit bude) a problémy, se kterými se společnost potýkala před ní, se velmi rychle zase objevily, byť někdy v modifikované podobě.

Životní úroveň tedy na přelomu let 1953/1954 začala růst a většina obyvatelstva poměrně rychle překročila úroveň z doby před měnovou reformou. Také v dlouhodobějším horizontu byla nejpodstatnějším faktorem růstu životní úrovně příslušnost k jednotlivým socioprofesionálním skupinám. Nejrychleji životní úrovně z doby před reformou dosáhli zemědělci, díky podpoře tohoto sektoru ve snaze zvýšit produkci potravin a tím zlepšit zásobování. Vzhledem k pokračující mzdové nivelizaci, která komplikovala snahy státu o zvyšování kvalifikace pracovních sil a blokovala motivaci ke zvýšení produktivity práce, dosažení úrovně před reformou tolik nezáleželo na příslušnosti k výrobnímu odvětví. Podstatnějším faktorem se stal počet ekonomicky činných členů rodiny, respektive počet dětí, které bylo nutné uživit. Rychleji se tak s následky vypořádaly rodiny, kde pracovali oba rodiče, než rodiny s více dětmi a matkou v domácnosti. Nejhorší byla situace důchodců, kteří pokud se nemohli znovu zapojit do pracovního procesu, zůstali odkázáni na velmi malé důchody, které jen stěží dosahovaly výše nutné k přežití. Tito lidé se s měnovou reformou vypořádávali velmi dlouho, zdá se, že původní úrovně někteří z nich nedosáhli ještě v roce 1960.

Skupiny obyvatel, které se s měnovou reformou vypořádávaly nejdéle, tedy rodiny s více dětmi a důchodci, byli v rámci Československa rozmístěni rovnoměrně, jejich špatná situace tak nebyla tolik zřejmá a sociální stabilitu celé společnosti nenarušovaly. Rychlým zvýšením životní úrovně velké části obyvatelstva dosáhlo vedení státu jakéhosi konsenzu a relativního klidu ve společnosti. Obyvatelstvo očekávalo pravidelné snižování cen a

³⁰⁷ Zmiňovali jsme rychle se prodlužující pořadníky na nákup osobního automobilu. Zařazení do něj bylo podmíněno složením 20 000 Kčs na účet Československé spořitelny. Prodlužující se pořadník tak svědčí o poměrně velkých úsporách obyvatelstva, kdy pro mnoho lidí nebyl problém složit požadovanou částku.

zvyšování mezd, což jim stát ve druhé polovině padesátých let poskytoval a na oplátku požadoval loajalitu nebo alespoň pasivitu svých občanů. Tato skutečnost vedla ke zdání velmi rychlé konsolidace po roce 1953 a přispěla i ke klidu v Československu v jinde bouřlivém roce 1956.

Prameny a literatura:

Archivní prameny:

Národní archiv Praha

- Fond ÚV KSČ Antonín Novotný
- Fond 19/13 (stranické informace)
- Fond Monitory

Všeodborový archiv Praha

- Fond Sekretariát Ústřední rady odborů
- Fond Předsednictvo Ústřední rady odborů

Státní okresní archiv Pardubice

- Fond Jednotný národní výbor 1949-1954

Vydané prameny (edice dokumentů):

KAPLAN Karel-VÁCHOVÁ Jana: *Perzekuce po měnové reformě v Československu v roce 1953. Dokumenty*; ÚSD AV ČR, Praha 1993.

MUSILOVÁ Dana: *Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky. Studie a dokumenty*; ÚSD AV ČR, Praha 1994.

Statistické prameny:

Historická statistická ročenka ČSSR; SNTL, Praha 1985.

Statistický obzor 1958-1960; SÚS, Praha.

Statistická ročenka ČSSR; SNTL, Praha 1960.

25 let Československa: Statisticko-ekonomický přehled vývoje socialistického Československa v letech 1945-1970; Svoboda, Praha 1970.

Periodický tisk:

Zář (list KSČ Pardubického kraje)

Rudé právo

Literatura:

BLAIVE Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*; Prostor, Praha 2001.

CÍSAŘ Čestmír: *Člověk a politik. Kniha vzpomínek a úvah*; ETC Publishing, Praha 1998.

JECH Karel: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*; Vyšehrad, Praha 2008.

JEŘÁBEK Čestmír: *V zajetí stalinismu: z deníků 1948-1958*; Barrister a Principal, Brno 2008.

JIRÁSEK Zdeněk-ŠŮLA Jaroslav: *Velká peněžní loupež aneb 50:1*; Svítání, Praha 1992.

KALINOVÁ Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945-1969*; Academia, Praha 2007.

KALINOVÁ Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: k dějinám české společnosti v letech 1945-1948*; ÚSD AV ČR, Praha 2004.

KAPLAN Karel: *Československo v letech 1948-1953, 2. část*; SPN, Praha 1991.

KAPLAN Karel: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953-1956*; Barrister & Principal, Brno 2005

KAPLAN Karel: *Nekrvavá revoluce*; Mladá fronta, Praha 1993.

KAPLAN Karel: *Proměny české společnosti 1948-1960 I.*; ÚSD AV ČR, Praha 2007.

KAPLAN Karel: *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953-1957 a 1968-1975*; ÚSD AV ČR, Praha 1993.

KAVANOVÁ Rosemary: *Cena svobody: život Angličanky v Praze*; Doplněk, Brno 1997.

KOVÁLYOVÁ Heda: *Na vlastní kůži*; Československý spisovatel, Praha 1992.

KREBS Vojtěch-POLÁKOVÁ Olga-SOVA Václav: *Plánování životní úrovně. Vývoj životní úrovně v ČSSR*; Vysoká škola ekonomická, Praha 1988.

- KUKLÍK Jan a kol.: *Vývoj československého práva 1945-1989*; Linde, Praha 2009.
- MAREK Pavel.: *České živnostnictvo 1945-1960. Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích*; Doplněk, Brno 2006.
- PERNES Jiří: *Snahy o překonání politicko-hospodářské krize v Československu v roce 1953*; Prius, Brno 2000 pro ÚSD AV ČR v Praze.
- PERNES Jiří: *Krize komunistického režimu v 50. letech 20. století*; Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2008.
- PETRÁŇ a kol.: *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*; Svoboda, Praha 1974.
- PRŮCHA a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, I.*; Doplněk, Brno 2004.
- PRŮCHA a kol.: *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*; Svoboda, Praha 1974.
- PŮLPÁN Karel: *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990. I. díl*; Karolinum, Praha 1993.
- RATAJ Jan: *Komunistické Československo I. (1948-1960)*; Západočeská univerzita, Plzeň 1995.
- SIRŮČEK Pavel a kol.: *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj-současnost-výhledy)*; Melandrium, Slaný 2007.
- SLÁNSKÁ Josefa: *Zpráva o mém muži*; Svoboda, Praha 1990.
- STÁTNÍK Dalibor: *Sankční pracovní právo v 50. letech*; ÚSD AV ČR, Praha 1994.
- ŠOUŠA Jiří-ŠŮLA Jaroslav: *Peníze v proměnách moderní doby*; Praha-Pelhřimov 2006.
- Stručný hospodářský vývoj Československa do roku 1955*; Svoboda, Praha 1969.
- TIGRID Pavel: *Dnešek je váš, zítřek je náš. Dělnické revolty v komunistických zemích*; Index, Společnost pro československou literaturu v zahraničí, 1982.
- VENCOVSKÝ František: *Měnová politika v české historii*; ČNB, Praha 2001.
- VENCOVSKÝ František a kol.: *Dějiny bankovníctví v Českých zemích*; Bankovní institut, a.s., Praha 1999.

VOKROUHLECKÝ Jan: *Komparace československých měnových reforem 1919, 1945 a 1953*, Bakalářská práce, Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut ekonomických studií, 2004

Články a studie:

BÍLEK Jiří.: *Československá armáda a měnová reforma v roce 1953* in Historie a vojenství, 1995, č. 1, s. 66-91.

FRANC Martin: *Šťastné a bohaté! Vánoce v českých zemích v padesátých a šedesátých letech jako svátky konzumu* in Pět studií k dějinám české společnosti. Tůma, Vilímek (ed.); ÚSD AV ČR, Praha 2008.

GERŠLOVÁ Jana: *Vývoj sociální politiky a sociálních opatření v Československu v letech 1945-1960* (přehled) in Slezský sborník, Opava 1990, ročník 88, s. 23-35.

GORENČÍK Jan: *Slapská přehrada-asociálnost jedné velké stavby socialismu* in K novověkým sociálním dějinám českých zemí V. (1945-1993); Karolinum, Praha 2003, s. 70-106.

HLAVOVÁ Věra: *Úder měnovej reformy. Trpká spomienka na päťdesiate roky* in Historická revue 8, č. 2, Bratislava 1997, s. 14-15.

JIRÁSEK Zdeněk: *Čtyři roviny měnové reformy 1953* in Fenomén Stalin: náhoda nebo nevyhnutelnost? Padesát let od měnové reformy. Loužek, Marek (ed.); Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha 2003, s. 107-110.

JIRÁSEK Zdeněk: *Hospodářský vývoj průmyslových oblastí Čech 1949-1953* in Slezský sborník, Opava 1990, ročník 88, s. 114-130.

JIRÁSEK Zdeněk: *Problémy měnové reformy 1953 na Slovensku* in V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistického totalitu (1948-1953). ed. Jan Pešek, Historický ústav SAV Bratislava, 1996, s. 90-97.

- JIRÁSEK Zdeněk: *Základní tendence československého měnového systému v letech 1945-1953* in *Měnové systémy na území českých zemí 1892-1993*, Opava-Praha 1995, s. 89-97.
- KAPLAN Karel: *Od peněžní reformy k X. sjezdu KSČ* in: *Sborník historický* 11, Praha 1963, s. 149-186
- KOPEČEK Michal: *Likvidace soukromých živnostníků 1948-1950* in *K novověkým sociálním dějinám českých zemí V. (1945-1993)*; Karolinum, Praha 2003, s. 107-132.
- PETRÁŠ Jiří: *Peněžní reforma 1953* in *Sborník archivu ministerstva vnitra, Odbor archivní a spisové služby ministerstva vnitra ČR*, Praha 3/2005, s. 141-171.
- PETRÁŠOVÁ Ludmila: *Krajský soud v Plzni* in *Západočeský historický sborník 1 Plzeň-700 let krajské metropole*, Státní oblastní archiv v Plzni, Plzeň 1995, s. 53-71.
- RÁKOSNÍK Jakub.: „*Akce D*“ *proti důchodcům, nepřátelům lidově demokratického režimu v roce 1953* in *Radikální socializmus a komunizmus na Slovensku 1918-1989 - Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou*. 1. vyd. 2007, Banská Bystrica: FHV UMB v Banskej Bystrici a HÚ SAV v Bratislavě, s. 198-209.
- ROZSYPAL Kurt: *Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách (první část: úvod a období 1945-1952)* in *Z hospodářských a sociálních dějin Československa 1918-1992*; Vědecký sborník VŠE v Praze, ročník 6, číslo 5, Praha 1998.
- SALZMANN Richard: *Vzpomínky Plzeňáka na měnovou reformu z roku 1953* in *Fenomén Stalin: náhoda nebo nevyhnutelnost? Padesát let od měnové reformy*. Loužek, Marek (ed.); Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha 2003, s. 129-130.
- ŠTĚPÁNEK Zdeněk: *Plzeň 1. června 1953-Berlín 17.června 1953. Srovnání-ohlas ve světě* in *Západočeský historický sborník 2*, Státní oblastní archiv v Plzni, Plzeň 1996, s. 393-396.
- ŠŮLA Jaroslav: *Přehled československé měny v letech 1918-1989* in *Měnové systémy na území českých zemí 1892-1993*; Opava-Praha 1995, s. 15-52.
- TUČEK Miroslav: *Měnová reforma v mezinárodním kontextu* in *Fenomén Stalin: náhoda nebo nevyhnutelnost? Padesát let od měnové reformy*. Loužek, Marek (ed.); Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha 2003, s. 111-116.

VARINSKÝ Vladimír: *Historické peripetie menovej reformy roku 1953 s osobitým zreteľom na jeho vývoj na Slovensku* in *Krízy režimov sovietského bloka v rokoch 1948-1989*; vydala Pedagogická spoločnosť J. A. Komenského, Banská Bystrica 1997, s. 62-72.